

KLEIO5

Uitgave van de VGN
Jaargang 61
September 2020

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700

- Anticonceptie en 'kindmaken' in de **antieke tijd**
- Spannende **verhalen over brons**, het eerste gebruiksmetaal
- Wat we kunnen leren van een **beeldenstorm**

KLEIO

4 Goed bestuur kwam van onderop

Ambachten speelden belangrijke rol in stedelijke ontwikkeling

14 Ambachtslieden met invloed

Bestuurlijke vernieuwing in laatmiddeleeuws Utrecht

26 Grote verschillen

Stedelijke gemeenschappen in de Nederlanden, 1300-1600

32 Florentijns verslag van de Guldensporenslag

Veertiende-eeuwse geschiedschrijving

50 Wie hoort erbij?

De burgerij in de zeventiende-eeuwse Republiek

- 19 Boeken
- 54 Recensies
- 56 In de klas: Middeleeuwse stad
- 67 Uitgelezen: Stedelijke macht

Artikelen met dit symbool sluiten aan bij de context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700'.

8 Overtuigd republikeins

Florence in de (late) middeleeuwen

20 Spannende verhalen over brons

Linda Dielemans schreef boek over eerste gebruiksmetaal

23 Meer vrouwen, meer diversiteit

De herijking van de Canon van Nederland

29 Historisch redeneren moeten leerlingen zelf doen

Interview met Annemieke Verharen

37 Antieke geboorteregeling

Medische en magische middelen in de oudheid

42 Op twee plekken tegelijk

Drie modellen voor *blended* geschiedenisonderwijs

44 Op grand tour!

Naar Rome met Jan Teding van Berkhout, 1739-1741

59 Iconoclasme toen en nu

Wat kunnen we leren van een beeldenstorm?

64 Digitale tools voor in de (online) les

Beste lezer,

Regeren is vooruitzien. In deze *Kleio* besteden we aandacht aan de eerste van de vier nieuwe/ vernieuwde historische contexten voor de vwo-leerlingen. De redactie heeft daarvoor gekozen omdat er collega's zijn die het onderwerp behandelen in de voorexamenklassen. Met de verdieping die deze *Kleio* biedt, komt u beslagen ten ijs. Bewaar het nummer vooral als u er pas later mee aan de slag gaat.

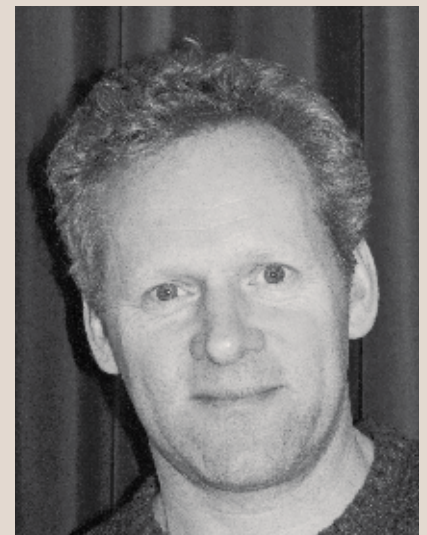
U vindt een scala aan verdieplingsartikelen over de veranderende stedelijke dynamiek in de Lage Landen. Ook geven we u speciale boekentips en zijn er enkele recensies bij het thema geschreven. Nieuw is dat we bij een aantal artikelen schoolexamenvragen hebben geplaatst, die u kunt gebruiken in toetsen. Uiteraard kunt u ze zelf bewerken en gebruiken zoals u goeddunkt.

Naast de aandacht voor de stedelijke dynamiek, kijken we in deze nazomerse *Kleio* naar de mogelijkheden van *blended learning* (in een mogelijke tweede golf kan de deur van het klaslokaal zomaar weer gesloten worden). U leest ook over de heerlijke grand tour die rijke jongelingen maakten om kennis en kunde op te doen van andere landen en culturen. Een van de boeiendste steden aan het eind van de middeleeuwen was Florence, met een grote invloed op het politieke denken in Europa. Koen De Vos legt uit hoe de stad zich vormde naar een op democratische leest geschoeide republiek. Een veelzijdige *Kleio*, met naast de al genoemde schoolexamenvragen ook andere praktische toepassingen voor in de klas. Laten we hopen dat we ze dit jaar echt *in* de klas kunnen gebruiken.

Ik wens u veel le(e)splezier.

PS Er moet me nog een ding van het hart. Onze leerlingen verdienen een kleine verlichting op het eindexamen. Geef ze een (geplastificeerde) kaart mee in de examenzaal met daarop de 49 kenmerkende aspecten. Om de geschiedenis te begrijpen, moeten de leerlingen de aspecten toch al hebben bestudeerd, alleen hoeven ze ze nu niet meer uit hun hoofd te leren, iets wat me de afgelopen jaren sowieso een nutteloze manier leek om stof te toetsen. Dit snijdt op meer manieren hout, gezien de weinige contacturen die de voorexamenklassen hebben gehad afgelopen jaar. Met een kenmerkende aspecten-kaart hoeft het examen niet te worden aangepast. Daarnaast is het niet zo dat de leerlingen tijdens het examen alle tijd hebben om de kaart te bestuderen. Heb je thuis of in de klas geen aandacht besteed aan de kaart, dan zit je in de examenzaal met een probleem. Hopelijk bent u het met me eens, en kunnen we de bevoegde instanties hiervan overtuigen.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 13 Boeken
- 53 Column: Ton van der Schans
- 62 In de klas: De beeldenstorm in Lyon
- 70 Recensies
- 72 Kleiokrant
- 74 Column: Jelte Posthumus | Colofon

Cover: Docent met leerlingen op de Grote Markt in Brussel, België. Foto: David Gee 4/ Alamy Stock Photo.

Goed bestuur kwam van onderop

Ambachten speelden belangrijke rol in stedelijke ontwikkeling

In de late middeleeuwen deed zich in Noordwest-Europa een aantal veranderingen voor. Door innovaties in de landbouw en de bloei van de handel groeiden dorpen uit tot steden. In deze steden stond de burgerij aan het roer. Wat is de staat van het onderzoek naar de opkomst van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten tussen 1050 en 1302?

Historische context ‘Steden en burgers’

Kleio gaat dieper in op de deelvragen bij de historische context ‘Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700’. In drie artikelen brengen drie jonge historici bij deze context de staat van het onderzoek in kaart, waardoor u een overzicht krijgt van dit examenonderwerp voor vwo. Bij de deelvraag zijn twee bronvragen geformuleerd die u kunt gebruiken in de bijbehorende schoolexamens. Dit eerste artikel gaat in op de deelvraag: Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)?

Minne de Boodt is als promovendus verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven waar ze de politieke ideeën van laat-middeleeuwse Europese steden onderzoekt. **Bart den Uyl** maakte de examenvragen en is redacteur van Kleio.

De veranderingen die zich vanaf de elfde eeuw in Europa voordeden, zorgden voor een metamorfose van het geografische, politieke, sociale en culturele landschap van de Lage Landen. Waar voordien het grootste deel van de bevolking op het platteland leefde, woonde rond het midden van de vijftiende eeuw ongeveer een op drie inwoners van de Nederlanden in een stad. De bloeiende economie vormde de basis van de stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten. De hogere productiviteit van de landbouw, het ontstaan van op export gerichte industrieën en de toenemende regionale en interregionale handel maakten de uitzonderlijk sterke stedelijke groei mogelijk. Ook de vele grote en kleine rivieren van de Lage Landen waren van belang. Tot de aanleg van spoorwegen was het water de goedkoopste manier om voedsel en grondstoffen over een langere afstand

te vervoeren. Bijgevolg vormden steden zich op knooppunten van verkeersroutes en waterlopen. Naast de bevoorrading van de steden waren de rivierwegen ook belangrijk voor de stijgende handel. Niet alleen overschotten die in de landbouw werden geproduceerd, maar ook luxeproducten zoals de befaamde ‘Vlaamse of Hollandse lakens’ werden via het water verscheept. De centrale positie van de lakenindustrie binnen de stedelijke dynamiek van de Nederlanden is afgebeeld op het schilderij *De lakenmarkt van 's-Hertogenbosch*, waar te zien is hoe kooplieden hun lakens aanbieden in een typisch middeleeuws markttafereel. Mede dankzij de kapitalen die verdiend werden in deze (langeafstands-)handel ontwikkelde zich een nieuwe sociale bovenlaag van rijke kooplieden. Die

monopoliseerde aanvankelijk het bestuur van de stad. Recent onderzoek heeft aangetoond dat het onderscheid tussen stedelijke en adellijke elites gedurende de late middeleeuwen minder waterdicht was dan historici doorgaans dachten. Beide groepen waren met elkaar verbonden door eenzelfde levensstijl, talrijke transacties en verschillende onderlinge huwelijken. Waar onderzoekers het beginpunt van deze dynamiek vroeger situeerden in Atrecht, kijken ze vandaag voorbij de bisschopsstad. De opkomst van de burgerij was een wijdverspreid fenomeen dat je niet in een specifieke stad kan situeren. Historisch onderzoek heeft ook aangetoond dat de opkomst van de steden niet alleen gebaseerd was op de economische bloei, maar ook afhankelijk was van politieke, sociale en culturele factoren.¹

Vrouwen speelden een belangrijke rol in de middeleeuwse economie. De geldwisselaar en zijn vrouw, schilderij van Quinten Massijs, 1514. Museum het Louvre, Frankrijk.

1 Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a., 'Verstedelijking en stadshistoriografie', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016), 7-29.

De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch.
Anoniem, ca. 1530.
Het Noordbrabants Museum.

Examenvraag 1

Bron: Eed van Kortrijk

In 1286 stuurde de nieuwe Franse koning Filips de Schone twee edelen naar de Vlaamse stad Kortrijk. De stedelingen formuleerden de volgende eed:

'Wij, de schepenen en heel de gemeenschap van de stad Kortrijk, laten weten aan al diegenen die deze brief zullen zien, dat wij, in het bijzijn van de gezanten van de koning, op het Evangelie gezworen hebben, dat als onze heer de graaf van Vlaanderen op een dag – wat God verhoeden – de aange-gane verbintenissen tussen de voorgangers van de koning van Frankrijk enerzijds en de voorgangers van de graaf van Vlaanderen anderzijds zou komen te verbreken [...] wij, eerder dan de graaf te steunen, hulp of raad te verlenen, ons een trouwe bondgenoot zullen tonen van onze heer de koning, tegen de eerder genoemde Graaf, totdat de kwestie aan het koninklijke hof zal zijn beslecht door de raad van de belangrijkste heren, de pairs van Frankrijk.'

Uit: R. Falter en J.F. Verbruggen, *1302 Opstand in Vlaanderen* (Tielt 2010).

Vraag

Gebruik de bron.

Een bewering: 'De bron toont de moeizame feodale relatie tussen Kortrijk en de Franse koning.'

Ondersteun de bewering door:

- aan te geven hoe de feodale relatie tussen Kortrijk en de Franse koning in de bron naar voren komt en
- aan te geven waaruit de moeizame verhouding tussen Kortrijk en de Franse koning blijkt en
- (zonder bron) een verklaring te geven voor de moeizame verhoudingen.

Voorbeeld van een juist antwoord

- De feodale relatie komt naar voren doordat van Kortrijk een eed van trouw aan de koning wordt verlangd.
- De moeizame verhouding blijkt uit de eis aan Kortrijk om de koning trouw te zijn als er een conflict ontstaat met de graaf.
- Een verklaring hiervoor kan zijn dat Kortrijk in het verleden tijdens conflicten de kant van de graaf gekozen heeft.

Dorpsgezicht met Sint Joriskermis. Schilderij van Pieter Bruegel de Jonge, tussen 1579-1638. In particulier bezit.

Politiek in de stad

Eerst en vooral was de politieke context van de Lage Landen doorslaggevend. Om zich te kunnen ontpoppen als maatschappelijke organisaties moesten de steden hun eigen instellingen ontwikkelen.² Hiervoor was niet alleen de verwerving van stadsrechten belangrijk, maar ook het verkrijgen van uiteenlopende privileges of voorrechten. Om deze te bemachtigen en hun eigen positie te verdedigen, deinsden de steden er niet voor terug om dynastieke problemen en de verzwakte positie van de landsheer actief te gebruiken.

Zo maakten de steden in het graafschap Vlaanderen in 1127 gebruik van de moeilijke opvolging van de vermoorde graaf Karel de Goede om hun privileges uit te breiden en schriftelijk te laten erkennen.³ Door hun economisch en demografisch potentieel wisten de steden zo een sterke onderhandelingspositie te bemachtigen. Geen enkele vorst in de Lage Landen kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de steden. Ze moesten hun medewerking afkopen door vergaande rechten van zelfbestuur te verlenen. Kenmerkend voor de politieke geschiedenis van de Lage Lan-

den is dat de machtsbalans, en het initiatief in de ontwikkeling van de steden, altijd kon doorslaan in het voordeel van de landsheer. Machtige vorsten zoals de Vlaamse graaf Filips van de Elzas stichtten bijvoorbeeld zelf steden, of stimuleerden hun groei, om minder rendabele gebieden te ontwikkelen.⁴ Hoewel sommigen er verder in slaagden om hun invloed in de stedelijke instellingen te doen gelden, was het politieke en economische gewicht van de steden vaak te groot om hun macht te breken. Stedelijke zelfstandigheid was in de Nederlanden vanaf het begin een verworven recht.

De politieke macht was in de eerste groeifase van de steden in handen van enkele elite families van kooplieden en grootgrondbezitters. Zij hadden echter geen monopolie op de ontwikkeling van de steden. In de laatste jaren benadrukte een nieuwe generatie historici de stuwende rol die stedelijke middengroepen van 'onderop' speelden. Deze groepen werden voornamelijk vertegenwoordigd door de ambachten. Dit waren beroepsverenigingen zoals de wevers, de volders en de beenhouwers. Samen met andere middengroepen speelden zij een

sleutelrol in de zich ontwikkelende stedelijke economie. Deze economie werd overigens niet alleen gedragen door mannen. Integendeel, recent onderzoek toonde aan dat ook vrouwen een belangrijke rol speelden op de interne stedelijke markt. Op het schilderij *De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch* is dat goed te zien. Vrouwen speelden een belangrijke rol als ambachtswrouw, dagarbeidster of verkoopster langs de straten van de stad. Bovendien slaagden sommige vrouwen er ook in om zich te ontpoppen als volwaardige ondernemers.⁵ Daarnaast drukten de politiek uitgesloten middengroepen ook hun stempel op de vorming van stedelijke instellingen. Dit deden ze bijvoorbeeld door het indienen van verzoekschriften of het sluiten van steeds afwisselende coalities met zowel de stedelijke elite als de landsheer. Tijdens de twaalfde en dertiende eeuw bereikten de ambachten dat er een einde kwam aan de levenslange benoeming van schepenen. Vanaf de dertiende eeuw namen ze het machts-

monopolie van de stedelijke elite steeds meer op de korrel. Dergelijke spanningen kwamen tot een kookpunt in de jaren 1280, toen in een golf van opstanden de stedelijke inwoners de wandaden van het toenmalige regime aan de kaak stelden. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw verkregen de ambachten uiteindelijk, en zeer geleidelijk, inspraak in het stedelijk bestuur.

Stedelijke identiteit

In de laatste jaren kregen historici steeds meer aandacht voor de gelijktijdige ontwikkeling van de stedelijke identiteit als een belangrijk gegeven binnen de opkomst van de burgerij. Naast een economische basis en de ontwikkeling van eigen instellingen ontstond er in deze formatieve periode ook een stedelijk wereldbeeld dat de sociale, juridische en politieke eigenheid van de stad benadrukte. Het idee van de 'commune', een gemeenschap van vrije mannen en vrouwen die binnen hun stad veiligheid en rechtszekerheid wilden om handel en nijverheid

te beoefenen, was geboren.⁶ Binnen deze gemeenschap van stedelingen circuleerden bovendien verschillende complexe politieke ideeën over wat een goed bestuur inhield. Het ging hier niet om een duidelijk uitgewerkt ideologisch programma, maar om een soort gereedschapskist waarmee stedelingen van verschillende rangen aan de slag konden om hun daden te legitimeren. Deze ideeën speelden een belangrijke en strategische rol in al de hierboven beschreven veranderingen. En zo is de cirkel rond.

In lijn met de huidige historiografie zou de syllabus over de stedelijke dynamiek op sociaal, cultureel en politiek vlak nog kunnen worden verrijkt. De opkomst van de steden en de burgerij werd namelijk mogelijk gemaakt door de vele dwarsverbanden tussen sociale, politieke, culturele en economische krachten. ■

Alle examenvragen in deze *Kleio* staan ook op www.vgnkleio.nl.

² Marc Boone en Jelle Haemers, 'Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016), 121-164.

³ Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).

⁴ Johannes Cornelis Hendrik Blom en Emiel Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014).

⁵ Jelle Haemers, Andrea Bardyn e.a. (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019).

⁶ Bruno Blondé, Frederik Buylaert e.a., 'Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016), 77-120.

Examenvraag 2

Bron: Detail van de reconstructie van de 'Kist van Oxford'

Kist van Oxford. Maker en maakdatum zijn onbekend. De reconstructie staat in het museum Kortrijk 1302.

Toelichting

In het midden is de opstelling van het Vlaamse stedelijke leger te zien. Duidelijk zichtbaar zijn de banieren van de ambachten. Van links naar rechts zijn dat de volders, de wevers, de schippers, de wijnmeters en de wijnlossers.

Vraag

Gebruik de bron.

Rond 1905 werd een eikenhouten kist ontdekt in een schuur op het grondgebied van de Universiteit van Oxford. De maker van de kist is onbekend, maar aangenomen wordt dat de kist kort na de Guldensporenslag is gemaakt door een ooggetuige. Op de voorzijde van de kist is een aantal scènes te zien uit de Guldensporenslag. Zo wordt het leger van de stedelingen uitgebeeld (zie bovenstaande bron) en is te zien hoe ze het Franse ridderleger verslaan. Aangenomen wordt dat de kist in 1303 naar Engeland werd meegebracht tijdens een diplomatieke missie van Vlaanderen, dat graag een bondgenootschap wilde sluiten met de Engelse koning. Een historicus beweert dat de Vlamingen de kist naar Engeland meenamen om een politieke en een militaire boodschap uit te dragen.

Ondersteun de bewering van de historicus door, telkens met een verwijzing naar de bron, aan te geven:

- welke politieke boodschap met de 'Kist van Oxford' kan worden overgebracht en
- welke militaire boodschap met de 'Kist van Oxford' kan worden overgebracht.

Voorbeeld van een juist antwoord

- De politieke boodschap is dat de Vlaamse delegatie serieus genomen moet worden als bondgenoot, omdat op de kist is te zien dat zij het Franse leger hebben verslagen.
- De militaire boodschap is dat de Vlaamse stedelijke strijdkrachten net zo sterk/sterker zijn als/dan het Franse ridderleger. Op de kist worden namelijk expliciet de verschillende ambachten getoond die deelnamen aan het Vlaamse leger.

Overtuigd republikeins

Florence in de (late) middeleeuwen

Florence is vooral bekend vanwege wereldberoemde kunstenaars en schrijvers, zoals Da Vinci, Michelangelo, Dante, Botticelli, Boccaccio en Brunelleschi. Maar het Florence van de late middeleeuwen heeft ook een grote invloed gehad op het politieke denken in Europa. Onder meer door het humanistisch gedachtegoed en Machiavelli's geschriften, maar evengoed door de experimenten met zelfbestuur. Vierhonderd jaar lang, tussen 1130 en 1530, was Florence een op democratische leest geschoeide republiek, een van de langstlopende in onze westerse geschiedenis.

'De vooruitziende Florentijnen brachten met hun leger de handelsroutes onder hun controle en vernietigden daarbij

Einde elfde, begin twaalfde eeuw was er iets merkwaardigs aan de hand in Zuid-Europa. Burgers van verschillende Noord- en Centraal-Italiaanse steden, sommige niet omvangrijker dan tienduizend inwoners, rukten zich los van het traditionele bisschoppelijke en keizerlijke gezag en besloten hun zaakjes voortaan zelf te regelen. Pisa, toen de machtigste stad in Toscane, richtte in 1085 een *comune* (gemeenschappelijk bestuur van burgers) op, gevolgd door Arezzo in 1098, Pistoia in 1105, Lucca in 1115 en Florence in de jaren dertig van de twaalfde eeuw. In deze politieke omwenteling liepen de Florentijnen dus niet voorop, maar in tegenstelling tot vele andere Italiaanse stadstaten slaagden ze erin, behalve tijdens enkele korte onderbrekingen, om vier eeuwen lang hun republikeins regime te behouden. Waar kwam die plotse drang naar zelfbestuur vandaan? Net als in de rest van Europa steeg in Italië sinds het mythische jaar duizend de voedselproductie door enkele agrarische vernieuwingen. Hierdoor nam de bevolking toe en groeide de economie door een verdere specialisatie en toename van de handel. Een van de gevolgen was dat de steden, de centra van de opbloeiende handel, alsmar groter werden en hun inwoners rijker en zelfverzekerder.

Dat deze burgerlijke emancipatiegolf zich in Italië en niet in pakweg Frankrijk afspeelde, kwam doordat de stedelijke cultuur in Italië altijd al sterker was dan aan de overzijde van de Alpen, en omdat vooral de Italianen profiteerden van de toegenomen handel door hun strategische ligging als verbinding tussen het Oosten en de rest van Europa. Daar kwam bij dat de persoon die in naam van de Roomse keizer heerste over onder meer Toscane, markgravin Mathilde van Canossa (1046-1115), tegen haar eigen leenheer inging. In de Investituurstrijd steunde ze niet de keizer, maar de paus aan wie ze, na haar dood in 1115, al haar eigendommen naliet. Gesterkt door Mathildes positie in deze strijd en de verzwakte positie van de Roomse keizer, die in de Duitse gebieden andere katten te geselen had, grepen vele Italiaanse steden hun kans op autonomie.

ook de feodale kastelen van de adel'

De nieuw opgerichte *comuni* (meervoud van *comune*) begonnen niet met een wit blad om hun republiek vorm te geven. Geïnspireerd door de Romeinse Republiek installeerden ze een systeem met consuls die jaarlijks verkozen werden door een *parlamentum*. Het mandaat van consul was in het begin voorbehouden aan de *boni homines*, aristocraten die al in de stad woonden, maar nog leefden van het land en voor de oprichting van de *comune* de heersende autoriteiten hielpen de stad te besturen.

Verovering van de *contado*

Aanvankelijk beperkten de bevoegdheden van de Florentijnse *comune* zich tot die domeinen waar de traditionele keizerlijke autoriteiten in tekortschoten, zoals geschillen tussen burgers beslechten en de stad verdedigen tegen aanvallen van buitenaf. Die bevoegdheden werden in de loop van de twaalfde eeuw echter stelselmatig uitgebreid. De *comune* begon belastingen te innen en bouwde zijn militaire macht uit waarmee de Florentijnen het platteland en de handelsroutes rondom hun stad wilden veroveren. Dat was cruciaal voor de *comune* om te overleven, want anders bleef de stad voor zijn voedselbevoorrading afhankelijk van de adellijke landeigenaren. Die bezaten immers de toegangswegen naar de stad en konden die naar eigen goeddunken blokkeren. Een weinig aantrekkelijk vooruitzicht, dachten de vooruitziende Florentijnen, en dus brachten ze met hun leger de handelsroutes onder hun controle en vernietigden daarbij ook de feodale kastelen van de adel. Bijkomend voordeel: dankzij de verovering van het platteland konden ze meer manschappen rekruteren voor hun leger. Dat was allerminst een overbodige luxe in een tijd waarin elke stad van enige betekenis – in Toscane waren dat Florence, Arezzo, Pistoia, Siena, Pisa en Lucca – ambities koesterde om zijn territorium uit te breiden en zijn buursteden in te nemen. Florence weerstond die aanvallen en slaagde er tegen 1200 zelf in zijn *contado* (platteland) volledig in te lijven en steden als Fiesole (ten noorden) en Prato (ten westen) onder zijn heerschappij te brengen.

De gilden grijpen de macht

De dertiende eeuw was, net als de twaalfde, een periode van demografische en economische groei. De textielindustrie ontwikkelde zich verder en in de steden openden tal van winkels en ateliers hun deuren. Nieuwe ambachten en beroepsgroepen zagen het licht en meer mensen verwierven rijkdom, niet alleen door land te bewerken, maar evenzeer door handel en industrie. Die groeiende ►

Koen De Vos studeerde Romeanse filologie (zwaartepunt Italiaans) in Gent en Rome en Italiaanse taal en cultuur in Bologna.

Links: Kijk op het historische centrum van Florence. Foto: Giuseppe Mondì.

De geniale stad. Koen De Vos (Ambo | Anthos, Amsterdam 2019), 352 blz., € 29,99

De geniale stad schetst in negen voorwaarden die genialiteit bevorderen een beeld van de creatieve dynamiek in Florence, een stad die in de vijftiende eeuw tal van genieën voortbracht onder wie Leonardo da Vinci, Michelangelo, Machiavelli, Botticelli, Brunelleschi en vele anderen.

www.koendevos.com/florence-de-geniale-stad

Dante Alighieri, standbeeld op Piazzale degli Uffizi. Foto: Koen De Vos. Dante, de schrijver, was ook politiek betrokken in Florence en werd in 1302 levenslang verbannen uit de stad.

groep handelaars, ambachtslui en ondernemers had politiek echter niet veel in de pap te brokkelen, want het bestuur was nog altijd voorbehouden aan aristocratische landeigenaars. Deze situatie was echter niet vol te houden en in 1250 was het zover: het *popolo*, de groep van handelaars, leden van de textielindustrie en andere gilden, nam voor het eerst de macht in het bestuur over van de aristocraten en greep die definitief in 1282. In dat jaar werd een democratisch regime gevestigd met nieuwe regels: enkel wie lid was van een gilde kreeg een stem in het *parlamento* en kon een bestuursmandaat opnemen. In het begin was dit voorrecht beperkt tot de leden van de drie grootste gilden, maar amper tien jaar later, in 1293, gold dit voor alle leden van 21 gilden. De adel werd elke toegang tot het bestuur ontzegd, net als de vrouwen en de armen. De hoogste bestuurlijke machthebber in dat regime werd de *gonfaloniere di giustizia* (vaandeldrager van het recht). In zijn beleidswerk werd hij bijgestaan door acht *priori* (een soort ministers). Vooral opmerkelijk aan hun systeem was de bestuurstermijn: twee maanden. Na amper zestig dagen moesten de *gonfaloniere* en zijn acht *priori* plaatsmaken voor een nieuwe regering. Ook opmerkelijk: de *priori* werden niet verkozen door het volk, maar uitgeloot uit een pool van vooraf geselecteerde en geschikt bevonden burgers. Met

‘Interne spanningen en bloedige conflicten tussen facties (groepen families) waren in die vierhonderd jaar republiek eerder de regel dan de uitzondering’

die structurele ingrepen hadden de Florentijnen één duidelijk doel voor ogen: vermijden dat één partij of één persoon de macht zou grijpen of het systeem zou manipuleren. Florence was trouwens niet de enige stadstaat met een dergelijk snel wisselend systeem, Siena kende een gelijkaardig regime, maar het was wel de enige stad die de macht bij de gilden legde.

Van spanningen tot burgeroorlog

Door de geslaagde transformatie van keizerlijk leengoed naar trotse en welvarende republiek ben je misschien geneigd te denken dat alles koek en ei was in Florence en dat de inwoners er in een benijdenswaardige harmonie samenleefden. Niets is minder waar. Florence werd continu bedreigd door aanvallen van de Roomse keizer, van de buurstaten en van buitenlandse mogendheden, maar het grootste gevaar kwam van binnenuit. Interne spanningen en bloedige conflicten tussen facties (groepen families) waren in die vierhonderd jaar republiek eerder de regel dan de uitzondering. In 1216, naar aanleiding van de moord op

de bruidegom tijdens zijn huwelijksceremonie, escaleerde dit tot een regelrechte burgeroorlog. Officieel ging het om een ideologisch conflict tussen de Welfen – supporters van de paus – en de Ghibellijnen – aanhangers van de Roomse keizer. Maar in essentie was het een op bloedwraak gerichte machtsstrijd tussen rivaliserende families met adellijke wortels. Het conflict mondde uit in afrekeningen, brandhaarden en massamoorden, en duurde tientallen jaren, tot aan het einde van de dertiende eeuw. Na een korte pauze stak in 1296 een nieuwe burgeroorlog de kop op, nu tussen de Zwarten – de neo-Welfen of supporters van de paus – en de Witten – de neo-Ghibellijnen of supporters van de Roomse keizer. Het bekendste slachtoffer was de schrijver Dante Alighieri, die voor het leven verbannen werd uit Florence. De eigenlijke oorzaak van deze familietwisten lag in de massale immigratie van de boeren en vooral van de landadel naar de uit zijn voegen barstende stad. Dat veroorzaakte heel wat problemen, want naast hun rijkdom smokkelden de adellijke families ook hun feodale waarden en gewoonten binnen. Ze bouwden woningen die verdacht veel leken op versterkte kastelen en hadden de gewoonte om elk conflict met het zwaard te beslechten, dit tot afgrijzen van de rijke handelaars, omdat al dat adellijke riddersgedoe en het bijhorende geweld hun winstgevende handelspraktijken belemmerde. Het duurde meer dan een eeuw en kostte duizenden levens, maar uiteindelijk slaagden de adellijke immigranten erin hun feodale gewoonten te temperen en zich de meer diplomatieke levensstijl van de stad eigen te maken.

Catastrofe

Ongeveer twintig jaar na het einde van de burgeroorlog, aan het einde van de jaren dertig van de veertiende eeuw, zag de situatie er glorieus uit voor de van zelfvertrouwen blakende Florentijnen. De interne twisten waren in de kiem gesmoord, de stad was gegroeid tot bijna 100.000 inwoners en door recente veroveringen van Pistoia, Cortona en Arezzo behoorde Florence tot een van de vijf grote mogendheden in Italië. Bovendien draaide de Florentijnse economie als nooit tevoren en zette de stad cultureel de toon met schrijvers als Dante en Boccaccio en kunstenaars als Giotto en Cimabue. Maar plots, alsof het allemaal te mooi was om waar te zijn, barstte de door Dante beschreven hel los: kort na elkaar crashten enkele grote Florentijnse banken, het economische bestel stortte in elkaar en na een eerste dodelijke epidemie brak in 1348 de pest uit. Beide epidemieën, die van 1340 en van 1348, kostten samen aan ongeveer 40.000 Florentijnen het leven.

Wat profeten al vele eeuwen verkondigden leek nu bewaarheid te worden: de wereld liep op haar einde. Maar dat was buiten de veerkracht van de republiek Florence gerekend. De stad overleefde de opeenvolging van catastrofes en worstelde zich, in tegenstelling tot zijn buurstad Siena, succesvol door tientallen jaren van malaise. Toen de nachtmerrie voorbij was, bleek het sociale weefsel echter fundamenteel veranderd. Verschillende rijke en vooraanstaande families waren in enkele jaren tijd van de kaart geveegd en met hen ook hun geld, kennis, ervaring en netwerk. Uiteraard betekende dat een zware tegenslag voor de economie, maar het bood ook kansen aan ambitieuze nieuwkomers om de vrijgekomen plaatsen aan de top in te nemen.

Opstand

Nog maar gedeeltelijk hersteld van de opeenvolgende pestepidemieën (in 1348, 1363 en 1374), werd het de Florentijnse Republiek in de jaren zeventig van de veertiende eeuw weer heet onder de voeten. De textielindustrie, de basis van de Florentijnse economie, zat in een depressie en er heerste hongersnood door mislukte oogsten. De lagere sociale klassen, de arbeiders en kleine ambachtslui, kwamen in opstand en slaagden er tot veler verbazing in om in 1378 gedurende zes weken de macht te nemen. Chaos alom: het ideale moment voor een despoot om, net als in vele andere Italiaanse steden, het regime omver te werpen. Maar het omgekeerde gebeurde en de Florentijnse Republiek kwam gesterkt uit deze periode. Dat had deels te maken met de reactie van de machtige families op deze crisis, maar evenzeer met de hertog van Milaan, Gian Galeazzo Visconti (1351-1402) en zijn boude plannen om Toscane in te lijven. De komst van deze externe vijand spoorde de Florentijnen aan om hun

interne twisten tijdelijk opzij te zetten en samen te strijden voor hun geliefde republiek. Met succes, want de Florentijnen kwamen heelhuids uit de strijd. Niet omdat ze met veel bravoure de Milanezen verslagen hadden, maar omdat Gian Galeazzo in 1402 stierf aan de gevolgen van de pest. Deze onverwachte overwinning – of afwezigheid van een nederlaag – gaf de patriottistische en republikeinse gevoelens een opkikker. De getuigenissen uit dagboeken en kronieken uit die tijd tonen aan dat de Florentijnen, ondanks de sociale spanningen en bloedige interne geschillen, overtuigd waren van de voordelen van hun republikeinse regime en dat ze bereid waren het met man en macht te verdedigen.

Cosimo de' Medici

De eerste decennia van de veertiende eeuw verschoof de macht van de gilden naar de rijke families, die zich hadden verenigd uit vrees voor een nieuwe sociale revolutie. Onder die families kwamen al gauw twee partijen tegenover elkaar te staan: een groep onder leiding van de families Albizzi en Strozzi, supporters van de Welfen (paus) en vertegenwoordigers van het oude, aristocratische geld en een groep families die zich schaarde achter de vertegenwoordigers van het nieuw geld, de familie de' Medici. Aanhangers van Albizzi sloegen eerst toe door in 1433 leden van de Medici te verbannen. Maar een regering met een meerderheid van Medici-supporters annuleerde een jaar later deze verbanning en riep familiehoofd Cosimo de' ►

Boven: Palazzo Vecchio in Florence. Foto: Matt Twyman.
Daaronder: Bronzen munt met beeltenis van Lorenzo de' Medici. Geslagen rond 1490. Gemaakt door Niccolò di Forzore Spinelli. Bron: National Gallery of Art.

Zicht op de Piazza della Signoria, het politieke centrum van de stad. Schilderij van Thomas Patch (1725-1782). The Box, Plymouth City Council.

Medici terug. Die trad genadeloos op en liet al zijn tegenstanders, meer dan zeventig notabelen, verbannen. Op die manier vestigden de Medici hun heerschappij over Florence en zorgden voor een relatief stabiel bewind, zeker nadat ze in 1454 het Verdrag van Lodi sloten met Milaan en Napels. Maar, en dat was het geniale inzicht van de uiterst behendige bestuurder die Cosimo de' Medici was, hij vormde de republiek niet om tot een prinsdom, maar hield de republiek in stand, en zorgde er via manipulatie van het systeem en een breed netwerk van getrouwen voor dat hij steeds de meerderheid behield in de talrijke bestuursorganen.

Aristocratisering

Na zijn dood in 1464 werd Cosimo opgevolgd door zijn zoon Piero en vervolgens door Lorenzo de' Medici, bijgenaamd *Il Magnifico*. Ondanks de relatieve stabiliteit onder het Medici-bewind werden Cosimo, Piero en Lorenzo regelmatig geconfronteerd met samenzweringen, moordaanslagen en opstanden. Het vreemde is dat de Medici daar telkens sterker uitkwamen. Met als gevolg dat Lorenzo de' Medici, na de samenzwering van de

Pazzi in 1478, de macht volledig naar zich toetrok en de Florentijnen eindelijk de dictator kregen waar ze zo lang tegen gevochten hadden. Op cultureel vlak bloeide de stad als nooit tevoren met kunstenaars als Da Vinci, Michelangelo en Botticelli, maar de dynamiek die de stad had grootgebracht begon na 1478 af te kalven, onder meer door Lorenzo de' Medici's tirannieke gedrag en zijn aristocratische levensstijl die opgang maakte onder de elite.

Lorenzo de' Medici's dood in 1492 was een harde klap voor de stad. De conflicten laaiden weer op en amper twee jaar later, in 1494, moesten de Medici's Florence ontvluchten. Nadien volgden de constitutionele veranderingen elkaar in snel tempo op. Zo kwam in 1494 de fanatieke prediker Savonarola aan de macht, die in 1498 echter door paus Alexander VI op de brandstapel terecht kwam, waarna de Florentijnen opnieuw een republiek installeerden met een brede volksvertegenwoordiging zoals in vroegere tijden. Amper vier jaar later, in 1502, wijzigden ze die door een *gonfaloniere* aan te stellen die niet twee maanden maar, zoals in Venetië, levenslang aan de macht kon blijven. Die man, Piero Soderini, regeerde tien jaar over Florence, tot in 1512 de familie de' Medici opnieuw een schijnrepubliek installeerden zoals in de gouden tijden van Cosimo en Lorenzo. In 1527 keerden de kansen en werden de Medici's opnieuw de stad uitgejaagd, maar lang duurde deze situatie niet. In 1530 omsingelden de Medici's met behulp van de keizerlijke troepen hun weerbarstige stadgenoten en dwongen hen tot overgave. Opnieuw namen ze hun toevlucht tot de schijnrepubliek, maar de republikeinse gevoelens waar de Florentijnen zo prat op gingen, waren uitgedoofd en in 1532, vierhonderd jaar na de oprichting van hun *comune*, transformeerde de stad tot een hertogdom met aan het hoofd een telg van de Medici-clan, die tot 1737 over Toscane zou heersen. ■

Literatuur

Brucker, Gene A., *Florence. The Golden Age, 1138-1737* (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londen 1998).

Brucker, Gene A., *Renaissance Florence* (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londen 1969).

Burke, Peter, *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1986).

De Vos, Koen, *De geniale stad. Waarom Florence zoveel genieën voortbracht in haar gouden vijftiende eeuw* (Ambo/Anthos, Amsterdam 2019).

Jordan, William Chester, *Europe in the High Middle Ages* (Penguin Books, Londen 2001).

Rubinstein, Nicolai, *The Government of Florence Under the Medici* (Oxford University Press, Londen 1966).

Vergeeten goud.

Het leven van olympisch kampioene Rie Mastenbroek

Marian Rijk

Wanneer je op de Olympische Spelen drie keer goud wint, ben je een held(in). Bij Mastenbroek lag dat anders, want zij behaalde ze op de Spelen die later bekend werden als de Spelen van Hitler. Hoe is het Mastenbroek destijds en later vergaan?
Ambo | Anthos | € 21,99

Leeuwen op de Coolsingel.

Ongelofelijke verhalen uit de oorlog

Paul van de Laar

Interessant boek, dat hoort bij de tentoonstelling in Museum Rotterdam over feiten en mythes over de oorlogstijd. Ook prima om stukken uit voor te lezen.
Thoth | € 19,95

Het rijk van de Habsburgers. Een duizendjarig vorstengeslacht

Martyn Rady

Geïllustreerd boek over de beroemdste en meest invloedrijke familie in de vroegmoderne tijd. De ins en outs van de familievetes en onderlinge relaties worden uit de doeken gedaan, alsmede de manieren van besturen en de teloorgang van de familie.
Omniboek | € 21,99

Vergeeten volkeren. Verloren culturen op de kaart gezet

Philip Matyszak

Van de meeste volkeren had ik nog nooit gehoord, niet zo vreemd met die boektitel, maar toch. In dit boek worden allerlei onbekende stammen en volkeren uit de oudheid weer tot leven gewekt, met daarbij hun politieke en culturele hoogtepunten en hoe ze ten einde kwamen.
Omniboek | € 29,99

Amerika buiten de Verenigde Staten. Een koloniale geschiedenis

Daniel Immerwahr

Dat de VS een wereldmacht is, staat buiten kijf, maar dat het land zelf allerlei gebieden en koloniën bestierde en soms nog steeds bestiert, is menig- een misschien ontgaan. Over de hele wereld zijn er gebieden (vaak eilandengroepen) waar de VS om verschillende redenen de scepter blijft zwaaien.
Atlas Contact | € 32,99

Broederstrijd in Korea. Het oneindige conflict tussen Noord en Zuid

Sheila Miyoshi Jager

De 'forgotten war' wordt steeds bekender, wellicht is dat te danken aan de manier waarop Noord-Korea in het nieuws komt de laatste tijd. Het laat

onverlet dat de Koude Oorlog op het Koreaanse schiereiland nog (lang?) niet is afgelopen. Maar hoe is het ooit begonnen en wat speelde er precies? Lees dit dikke boek.
Omniboek | € 39,99

Heksen. Eerherstel voor de vrouwelijke rebel

Mona Chollet

Met een andere blik wordt gekeken naar 'de heks'. Ook hedendaagse protesteers worden door de schrijver bekeken met de ogen van toen, en dat levert een boeiend boek op.
De Geus | € 21,50

Acht dagen in mei. De laatste week van het Derde Rijk

Volker Ullrich

Magnifiek boek dat je in één adem uitleest. Het gaat

niet alleen over de totale instorting van het imperium van Hitler, maar ook hoe uit de krochten de contouren van een nieuw en ander Duitsland ontstond.
De Arbeiderspers | € 24,99

De tolk van Srebrenica

Hasan Nuhanovic

Boeiend verhaal over hoe het totaal misging in ex-Joegoslavië en wat dat met een mens en een familie doet. De schrijver was werkelijk tolk voor de VN-soldaten, maar dit bleek geen garantie voor veiligheid.
Querido Fosfor | € 23,99

Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig

Piet de Rooy

De Rooy heeft een makkelijke pen, hij rijgt allerlei gebeurtenissen aaneen en verduidelijkt ze. De sixties komen weer helemaal terug in dit boek, dat prima gebruikt kan worden ter voorbereiding voor het nieuwe examenonderwerp Nederland 1948-2008.
Wereldbibliotheek | € 20,00

Onder redactie van **Ben Vriese**.

Ambachtslieden met invloed

Bestuurlijke vernieuwing in laatmiddeleeuws Utrecht

De veertiende eeuw was voor veel steden in Europa een periode van machtsstrijd en bestuurlijke experimenten die de middenklasse meer invloed in het stedelijke bestuur gaven. Hoewel Gent en Brugge in de Nederlanden de bekendste voorbeelden zijn, hoeven we voor deze dynamiek niet meteen naar de Vlaamse grootsteden te verwijzen. Ook in de kleinere steden in de Noordelijke Nederlanden kwamen dit soort ontwikkelingen op gang, als eerste in Utrecht.

Justine Smithuis is historicus, gespecialiseerd in de late middeleeuwen.

Aan het begin van de veertiende eeuw vonden belangrijke verschuivingen plaats in hoe steden bestuurd werden. Ambachtslieden namen binnen een aantal steden in Vlaanderen en Brabant het oligarchische bestuur over van rijke kooplieden en grondbezitters. Zij waren georganiseerd in gilden of ambachten die naar het voorbeeld van de oudere koopliedengilden waren ontstaan. Deze verkregen nu voor het eerst een stem in het bestuur van de stad, bijvoorbeeld door vertegenwoordigers af te vaardigen naar de schepbanken of de raad. Het proces dat gilden een politieke rol gaf in de stad nam grofweg de hele veertiende eeuw in beslag, afhankelijk van lokale en regionale omstandigheden.

Democratie?

Ambachtsgilden ondernamen hun politieke acties naar eigen zeggen in het algemeen belang van de stad. Dat wil zeggen in het belang van alle *burgers*. Burgers waren tot de Franse Revolutie alleen mannen met burgerrecht. Dit was een recht dat je bezat door geboorte, huwelijk, schenking of koop. In de praktijk was het meestal voorbehouden aan stadsbewoners met enige status en bezit. De gilden vertegenwoordigden zelf in de eerste plaats zelfstandigen met een eigen werkplaats, winkel of marskraam. Democratisch kun je de omwentelingen door de gilden dus niet noemen. Wel leidden ze, door de uitbreiding van passief en actief kiesrecht en andere maatregelen, tot meer

representativiteit en meer openheid in het stedelijke bestuur. Hierdoor kreeg de middenklasse formele politieke invloed, en niet alleen de elite. Interessante ontwikkelingen dus, die zorgden voor bestuurlijke innovatie in de toch al dynamische omgeving van de groeiende en bloeiende steden.

Noord en Zuid

Traditioneel wordt het politieke succes van gilden verbonden aan bevolkingsrijke steden met relatief grote aantallen ambachtslieden of neringdoenden, zoals in de lakennijverheid. Zij konden immers gewicht in de schaal leggen. De grote steden in Vlaanderen en Brabant voldoen aan dit beeld. In de Noordelijke Nederlanden lag de situatie anders. Daar kwam de urbanisering pas echt op gang in de loop van de veertiende eeuw. De grootste stad in deze regio was Utrecht, dat rond 1300 naar schatting 6.000 à 7.000 inwoners telde. Een getal dat vermoedelijk verdubbelde in de veertiende eeuw. Daarmee kwam Utrecht slechts in de buurt van de wat grotere Brabantse steden Mechelen en Leuven. Ter vergelijking: Gent had in 1350 circa 64.000 inwoners en Brugge 45.000.

Het algemene beeld van de Noordelijke Nederlanden is dat de oude elites hier met hun facties de macht strak in de hand hielden. Toch klopt dit beeld van oligarchische Noord-Nederlandse steden en stadjes maar ten dele. Met name in Utrecht ontwikkelde zich al vanaf 1304 een zelfstandig

stadsbestuur dat gedomineerd werd door ambachts- en kleinhandels-gilden. Daarnaast vonden middengroepen in andere steden – met name in het midden en oosten van het huidige Nederland – een alternatieve weg naar de stedelijke politiek via vertegenwoordiging uit de wijken.¹

Utrechtse groei

De ontwikkeling van gilden in Utrecht is nauw verbonden met de bijzondere geschiedenis van de stad. Utrecht was sinds de vroege middeleeuwen een bestuurlijk centrum waar de bisschop zetelde met zijn hof. Het bisdom strekte zich uit over een groot deel van huidig Nederland. De kerkvorst drukte met zijn hofleden en dienaren (*ministerialen*) een sterke stempel op de vroege stadsontwikkeling. Maar de nederzetting was ook gunstig gelegen voor de handel over de Rijn en de Vecht.

Vanaf 1122, toen Utrecht zijn eerste stadsrecht verkreeg, ontwikkelde zich een elite van (Rijn) kooplieden die naar men denkt het jonge stadsbestuur ging beheersen, samen met de ministerialenfamilies. De kooplieden sloten zich al vroeg aaneen in een *hansa*. Vanaf de dertiende eeuw zijn er ook meldingen van ambachtslieden. Opgravingen laten zien dat de stad in deze eeuw sterk groeide: markten en bruggen werden gebouwd, evenals werven en stenen huizen voor de elite. De laatste waren eigenlijk versterkte stadskastelen; het huis Drakenburg is hiervan een goed voorbeeld. In deze tijd ontstonden ook de Utrechtse ambachtsgilden. Hun eerste vermelding (in 1267) laat zien dat ambachtslieden en winkeliers zich op dat moment al hadden georganiseerd in een aantal broederschappen (*confraternitates*) of ambachten ▶

¹ Bijvoorbeeld in de Hanzesteden van Overijssel en in Gelre. Dordrecht was de enige andere stad in de Noordelijke Nederlanden waar ambachtsgilden ook invloed in de stedelijke politiek kregen, hoewel beperkter dan in Utrecht. Zie voor een overzicht de publicatie van Maarten Prak (onder Verder lezen).

Links: De Ganzenmarkt en de Stadhuisbrug te Utrecht. Schilderij van Joost Cornelisz. Droochsloot, ca. 1620. Centraal Museum, Utrecht.
Boven: Utrecht kreeg in 1122 stadsrechten van Hendrik V. Die dwong bisschop Godebald daartoe. Foto: Utrechts Archief.

2 H. Bruch (ed.), Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland* (Den Haag 1982), 143-144.

3 Tekst uitgegeven in J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting (red.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 dln. (Den Haag 1896-1897) I, 52-55.

4 Alleen schepenen mochten het laatste nog wel, want hierin zetelden vaak burgers die een leengoed bezaten van de bisschop of een andere heer.

(*ambochten*) die door het stadsbestuur erkend werden. Daarmee had Utrecht de primeur in de Noordelijke Nederlanden. Hoeveel het er precies waren, is onbekend, maar vanaf de veertiende eeuw waren en bleven het er 21, waaronder bakkers, slaggers, *wantsnijders* (textielverkopers), *corduaniers* (schoenmakers), *marsslieden* (detailhandelaren in allerhande goederen), pelsbewerkers en smeden. Samen getuigen zij van het toegenomen belang van lokale en regionale markt- en kleinhandel en van een gediversifieerde productie in de stad. Daarbij ging het niet alleen om gewone consumptiegoederen, maar ook om de productie van luxeartikelen. Deze vonden lokaal afzet, niet in het minst onder de talrijke geestelijken, of waren voor de export bestemd. Utrecht stond onder andere bekend om zijn lederwaren.

‘Na een factiestrijd tussen patricische families zagen de oudermannen van de gilden hun kans schoon en wierpen zich op als ordestichters’

Het ging daarbij niet om grote aantallen ambachtslieden en kleinhandelaren. Toch is al vroeg te merken dat zij actie ondernamen om het gesloten bestuur van de patricische families uit te dagen. Dit blijkt voor het eerst tijdens een opstand in de jaren 1270, die vanuit Noord-Holland naar Utrecht overwaaid. Volgens de overlevering verdreven boze Utrechtse burgers de ‘edelen die de stad tot last waren’ uit de stad en stelden ze de oudermannen van de ambachten in hun plaats aan als hun vertegenwoordigers, om de stad ‘in het algemeen belang’ (*tot den ghemenen orbaer*) te besturen.² De ‘edelen’ (oftewel de families van rijke kooplieden en ministerialen) die het stadsbestuur monopoliseerden, regeerden in de ogen

van gewone burgers dus niet in het belang van de stad of de burgerij, maar in hun eigen belang. De ambachten konden daar tegenover gesteld worden als organisaties die dit algemene belang wél behartigden.

De omwenteling

Het experiment van de jaren 1270 bezweek toen de graaf van Holland met geheime steun van een aantal Utrechtse patriciërs de stad binnenviel. De bestuurders ‘nieuwe stijl’ werden uit hun functies verdreven, het oude bestuur hersteld. Maar dertig jaar later, in het voorjaar van 1304, lagen de kaarten anders. Allereerst had de Guldensporenslag plaatsgevonden en zijn revolutionaire resultaten in Vlaanderen en Brabant waren in het noorden zeker bekend geworden. Ten tweede heerste er sinds enige tijd oorlog in de regio: de graaf van Vlaanderen (die de ambachtslieden in de Vlaamse steden had gesteund) streed met de graaf van Holland om bezittingen in Zeeland, en de bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes (1301-1317) – een broer van de Hollandse graaf – deed mee. In maart van 1304 werd bisschop Gwijde van Avesnes in Zeeland krijgsgevangen gemaakt. Ten derde verkeerde ook het Utrechtse stadsbestuur in chaos. Mede door de oorlogstoestand brak er een hevige factiestrijd uit tussen een aantal patricische families met tegenovergestelde loyaliteiten. Op het dieptepunt, eind maart, kwamen daarbij drie leden van de Utrechtse schepenbank om het leven. De oudermannen van de gilden zagen hun kans schoon en wierpen zich op als ordestichters. Zij onthaalden de Vlaamse troepen die voor de walen stonden en stelden een brief op die de overgebleven schepenen mee bezegelden. Deze ‘gildenbrief’ gaf hun organisaties grote invloed in het bestuur van de stad en verminderde bovendien de invloed van de bisschop en andere heren.³ Toen

Het Bisschopshof rond 1650, waar de bisschoppen van Utrecht zetelden. Tekening van Geertruydt Roghman.

bisschop Gwijde ruim een jaar later terugkeerde uit krijgsgevangenschap had hij als stadsheer weinig andere keuze dan de nieuwe situatie te accepteren. Kortom: wat de Utrechtse gilden in 1304 en 1305 bereikten, was in grote mate afhankelijk van de politieke omstandigheden van het moment, en in mindere mate van sociaaleconomische en demografische factoren. Bovendien was er sprake van een duidelijke ‘Vlaamse factor’ in Utrecht om de initiatieven van de gilden te ondersteunen.

Gildenbestuur

Door de gildenbrief van 8 mei 1304 verschaften de Utrechtse gilden zich uit naam van de burgerij toegang tot de stedelijke politiek. De oudermannen (twee per gilde, dus 42 in totaal) kozen in het vervolg jaarlijks de 24 leden van de raad, die samen met de schepenbank het dagelijkse bestuur van de stad vormde. De raadsleden moesten nu allemaal lid van een gilde zijn. Deze raadsleden kozen op hun beurt de twaalf schepenen, maar in tegenstelling tot vóór 1304 was dit geen levenslange benoeming meer. Ook zij werden jaarlijks gekozen, bovendien zonder tussenkomst van de bisschop. Die mocht de voorgedragen schepenen alleen nog beëdigen. Bestuurders mochten ook geen broer, vader of zoon zijn van elkaar en niet in dienst staan van andere heren of vorsten, dit om beïnvloeding en machtsmisbruik tegen te gaan.⁴ Alle gilden kregen een grote mate van autonomie in het regelen van hun eigen zaken.

In de jaren na 1304 ging de bestuurlijke vernieuwing, geïnitieerd door de gilden, verder. De oudermannen, die aanvankelijk alleen de raad kozen, gingen zelf deel uitmaken van het dagelijkse bestuur. Het nieuwe instituut dat zo ontstond was de *stadsraad* en bestond uit 12 schepenen, 24 raadsleden en 42 oudermannen. Voor de Noordelijke Nederlanden was dit een unieke constructie, maar stadsraden zijn wel bekend uit andere Rijnsteden in het Duitse rijk. Een volgende mijlpaal was dat de nieuwe bestuursvormen en afspraken op schrift werden gesteld, in een soort ‘grondwet’ voor de stad (1341). Daarin werd ook de jaarlijkse verkiezing van oudermannen zelf, en van de raadsleden, in detail vastgelegd. Een grote rol speelde loting van kiesmannen in elk gilde. Alle gildenleden kregen bovendien het recht om in vergadering (*morgenspraak*) bijeengeroepen te worden voor consultatie bij belangrijke aangelegenheden.

In feite namen de gilden het hele stadsbestuur van Utrecht over. Naast de 21 gilden waren er geen aparte zetels of kiescolleges meer voor niet-ambachtelijke (lees: oude patricische) families, zoals we wel vaak op andere plekken zien (bijvoorbeeld in de Vlaamse en Brabantse steden). In plaats daarvan werden telgen van deze families (kooplieden op de interregionale markten, groothandelaren, makelaars, renteniers, enzovoorts) uitgenoo-

digd lid te worden van een van de ambachts- en kleinhandelsgilden. Mettertijd organiseerden de 21 bedrijfsverenigingen zo de hele burgerij en werden het echte politieke instellingen. Dit principe werd later ook expliciet vastgelegd in de regel dat elke burger lid moest zijn van een gilde om zijn politieke rechten en plichten te kunnen uitoefenen. Een belangrijke burgerplicht was onder andere de stadsverdediging, waarvoor iedere burger met een eigen harnas diende op te komen, en de nachtwacht op de stadsmuren. Al deze taken werden aan de gildenorganisaties toevertrouwd. In de loop van de veertiende eeuw kreeg elk gilde een eigen deel van de (nieuwe) stadsmuur met een toren toegewezen. De gilden traden hier dus letterlijk op als beschermers van het stadsbelang.

Politieke en sociale ontwikkelingen

De manier waarop de bestuurlijke vernieuwingen in Utrecht plaatsvonden, en hoeveel tegenstand ze opriepen onder de oude elite, is helaas slecht te volgen door het gebrek aan bronnen uit het begin van de veertiende eeuw. Het is wel duidelijk dat er tegenstand was, maar de gilden waren er klaarbijkelijk tegen bestand. Een deel van de verklaring lijkt te zijn dat de gilden in deze ‘revolutionaire’ periode eensgezind met elkaar samenwerkten en op cruciale momenten ook konden rekenen op de bisschop, die de hulp van de stad regelmatig nodig had. Dat Utrechtse patricische families, zoals Van Lichtenberg of Gunter, met hun ‘hoge’ contacten snel geneigd waren de hulp in te roepen van buitenaf (bijvoorbeeld van de graaf van Holland of ▶

Stadskasteel Drakenburg vanaf het water. Onder de lantaarnpaal is een gevelsteen aangebracht die naar het huis verwijst.

De Utrechtse gildenbrief uit 1527, waarin de gilden beloven gehoorzaam te zijn aan de bisschop. Alle gilden uit de stad hebben de brief bezegeld. Foto: Het Utrechts Archief.

edelen van het platteland) lijkt bovendien eerder contraproductief te hebben gewerkt. Het bevestigde namelijk de boodschap van de gilden dat deze 'edelen' niet het belang van de stad en de burgers vooropstelden.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw ontstond in Utrecht langzaam een nieuw politiek evenwicht. In de praktijk kreeg een nieuwe bestuurdersgroep vorm, met oligarchische trekjes. Deels bestond deze groep uit telgen van oude patricische families, die via de gilden een machtspositie in de politiek hadden hervonden, maar ook uit leden van welvarende families met een ambachtelijke achtergrond. Aangezien functies in stadsbesturen doorgaans onbezoldigd waren, zal het niet verbazen dat ook in Utrecht vooral rijkere burgers er deel van konden uitmaken. Tegelijk zien we ook scheuren in de samenwerking tussen de gilden ontstaan. Door de opname van alle burgers in hun gelederen verloren zij deels hun karakter als vertegenwoordigers van de sociale middengroepen en van bepaalde nijverheidstakken. Er brak in de veertiende en vijftiende eeuw regelmatig strijd uit tussen groepen burgers uit verschillende gilden, die soms gewapend op de Plaats (voor het Stadhuis) werd uitgevochten. In de vijftiende eeuw zouden daar nieuwe uitdagingen bij komen. Vooral de oprukkende Bourgondische macht, eerst in Vlaanderen en daarna in naburig Holland en Brabant, zorgde voor nieuwe machtsstrijd tussen facties en zette het zelfstandige stedelijke bestuur onder druk. Er was verzet tegen inmenging in 'Utrechtse zaken' door machten buiten de stad, maar dit was op den duur

niet houdbaar. In 1456 slaagde Filips de Goede er onder dreiging van geweld in om zijn bastaardzoon David van Bourgondië op de Utrechtse bisschopszetel te laten plaatsnemen. Daarmee kwam Utrecht definitief binnen de Bourgondische invloedssfeer.

De principes van het gildenbestuur, die in de gildenbrief van 1304 al uiteengezet waren, bleven echter bewaard en werden ook met hand en tand verdedigd tegen uitholling van binnenuit en van buitenaf. Voor het laatst gebeurde dat in 1525, mede onder invloed van de Duitse Boerenoorlog. In 1528 viel het doek voor het Utrechtse gildenbestuur. Toen stond de bisschop van Utrecht zijn bestuur over stad en land van Utrecht af aan keizer Karel V. Deze nam meteen de gelegenheid te baat om het stadsbestuur naar zijn hand te zetten. In het vervolg zouden het weer levenslang benoemde schepenen zijn die de stad bestuurden, zonder inspraak van lastige gilden en gewone burgers.

Gilden in de Republiek

In 1528 werden de gilden weer 'gewoon' bedrijfsverenigingen. Achteraf gezien vormde de periode van het gildenbestuur, van 1304 tot 1528, de bloeitijd van Utrecht als zelfstandige stad. De politieke rol van de ambachts- en kleinhandelsgilden was nauw met dit succes verbonden. Hoewel de gilden mettertijd veranderden in politieke organisaties waarin ook de oude elite een plek kreeg, hadden zij wel succesvol de principes van een onafhankelijk bestuur dat handelde in het belang van de stad als geheel en luisterde naar een groter deel van de bevolking onder de aandacht gebracht. Twee eeuwen gildenbestuur was voldoende om ook later als inspiratie te blijven dienen voor stadsbewoners die strenden tegen regentenbesturen in de Republiek, zelfs tot in de Bataafse tijd. ■

Verder lezen

Renger E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde', Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).

Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009).

Bert de Munck, *Guilds, labour and the urban body politic. Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018).

Maarten Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: Guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen and H. Soly (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006), 74-106.

Justine Smithuis, *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* (proefschrift Universiteit Leiden 2019).

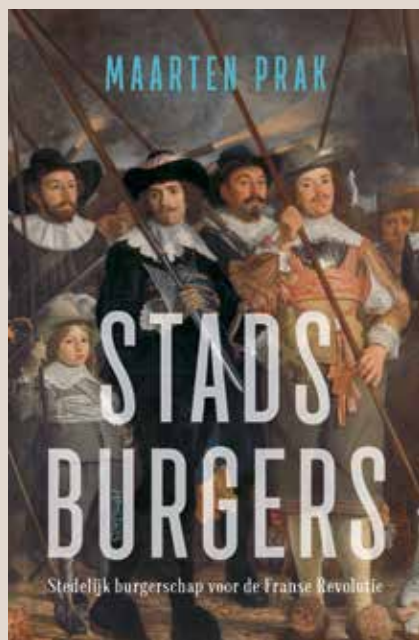
Deze boeken zijn aan te raden bij de historische context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700'.

Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie

Maarten Prak

Lokaal burgerschap was al vóór 1789 een feit, stelt de auteur. Ver voor het ontstaan van nationale staten waren er al gilden, broederschappen en schut-terijen.

Prometheus | € 29,99

Onvoltooid verleden. De handschriften van de Excellente Cronike van Vlaenderen in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden (1440-1500)

Lisa Demets

Hoe hebben de chroniqueurs uit de Vlaamse steden aan het einde van de middeleeuwen de geschiedenis van het graafschap zelf beschreven? Een interessante geschiedenis om de leerlingen te laten oefenen met bronkritiek en standplaatsgebondenheid.

Verloren | € 29,00

De Hanze. Kooplui, koningen, steden & staten

Jan J.B. Kuipers

Een rijkgeïllustreerd boek over de geschiedenis van het stedenverbond.

Toen in 1356 in Lübeck het samenwerkingsverband officieel werd, had het al een voorgeschiedenis van eeuwen. Met prachtige afbeeldingen en kaarten om in de klas te laten zien.

WalburgPers | € 29,99

Wij zijn de Bickers!

Simone van der Vlugt

De bekende regentenfamilie Bicker bestuurde en bestierde eeuwenlang een groot gedeelte van Amsterdam. Hoe de familie rijk werd, en bleef, wordt beschreven op een meeslepende wijze. Er is een gedeelte van Amsterdam dat nog naar de familie heet: Bickerseiland.

Prometheus | € 16,99

Het jaar 1000. De ontdekking van de wereld

Valerie Hansen

De wereldhandel begon niet in 1492, maar al veel eerder, toen de Vikingen naar Noord-Amerika voeren en de Chinezen kostbare spullen haalden uit Afrika en Noord-Europa. Hansen laat zien dat continenten al vroeg met elkaar in contact kwamen.

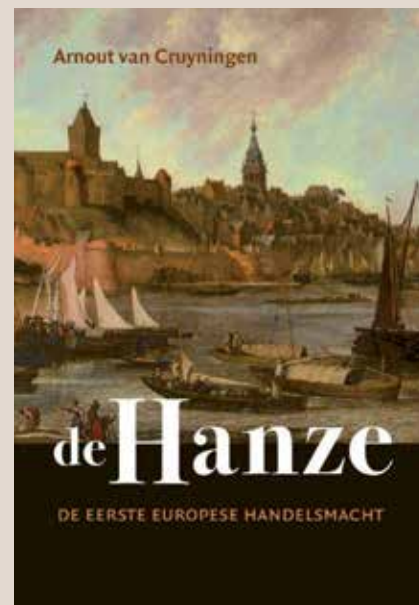
Thomas Rap | € 24,99

De Hanze. De eerste Europese handelsmacht

Arnout van Cruyningen

De Hanze is een goed voorbeeld van de toename van de handel en de zelfstandigheid van steden in de late middeleeuwen. Welke rol hadden de steden van de Lage Landen in het Hanzeverbond dat uit zo'n tweehonderd steden bestond?

Omniboek | € 20,00

De Bourgondische vorsten (1315-1530)

Edward De Maeschalck

Vanaf de vijftiende eeuw botsten het beleid van de Bourgondische vorsten en het streven naar particularisme van de steden met elkaar. In verschillende hoofdstukken wordt aandacht besteed aan hoe de vorsten grip proberen te krijgen op de bloeiende steden in Vlaanderen en Brabant.

Davidfonds | € 34,50 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Spannende verhalen over brons

Linda Dielemans schreef boek over eerste gebruiksmetaal

Tussen 30 september en 11 oktober is het Kinderboekenweek. Met een toepasselijk thema dit jaar: *En toen?* Een van de kerntitels is *Brons*. Aan de hand van een prehistorische geschiedenis en verschillende spannende verhalen neemt de auteur je mee in de wereld van het eerste gebruiksmetaal.

Quentin Zuiderwijk was leerkracht op de Prins Mauritschool in De Lier en is in september begonnen aan de lerarenopleiding voor docent geschiedenis aan Hogeschool Rotterdam. **Daan van Leeuwen** is redacteur van Kleio.

Brons, over glimmende schatten in mistige moerassen is geschreven door archeoloog en schrijfster Linda Dielemans. Volgens een vast patroon vertelt ze over de verschillende kanten van het metaal. Eerst geeft ze als archeoloog de historische context van een gevonden bronzen voorwerp en daarna vertelt ze een spannend, fictief verhaal over hoe een persoon in de bronstijd het gevonden voorwerp heeft gebruikt. Dat verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van het bronzen voorwerp. Als referentiekader gebruikte Dielemans haar eigen archeologische onderzoeken en onderzoeken van hoogleraar David Fontijn om de context en verhalen ruggengraat te geven. Tussen de regels door vertelt ze ook het grotere evolutionaire verhaal van de bronstijd: de

landbouwers die brons gingen gebruiken, het ontstaan van brons als ruilmiddel en over de eerste en oudste oorlogen met bronzen wapens. Je kunt immers veel verschillende voorwerpen maken van het metaal. Dat de auteur archeoloog is, maakt het boek interessant voor in de klas. U kunt *Brons* gebruiken om de prehistorie te introduceren of een venster te scheppen op de eerste landbouwsamenlevingen in de lage landen bij groep 7 en 8 of in klas 1. We vroegen Linda Dielemans naar haar aanpak en het verhaal achter *Brons*.

Waarom wilde je graag een verhaal over brons vertellen?

Ik ben van huis uit archeoloog, en al tijdens mijn studie was de bronstijd – naast de steentijd – een van mijn favoriete periodes. De bronstijdsamenleving zit vol

verhalen en symbolen, die terug te vinden zijn in bijvoorbeeld grafheuvels, rotstekeningen en allerlei bronzen objecten. Al die voorwerpen en monumenten laten maar een glimp zien van wat voor verhalen dat geweest moeten zijn, maar toch spreken ze heel erg tot de verbeelding.

Rechts: Linda Dielemans. Foto: Annelien Nijland. De illustraties bij dit artikel zijn van Sanne te Loo en komen uit *Brons*.

Daarnaast is het al bijna niet voor te stellen hoe koper als grondstof ontdekt is, maar brons – waarbij je een kleine hoeveelheid tin toevoegt aan het koper om het sterker te maken – is al helemaal iets ongelooflijks, net als hoe het zich daarna in een rap tempo verspreidde ondanks de zeldzaamheid ervan. Het is een tijd die van grote invloed was op onze cultuur en samenleving, maar op het basis- en voortgezet onderwijs hoor je er maar weinig over. Het tijdvak wordt maar kort besproken en springt van jagers en boeren snel door naar de oudheid, en dat is eeuwig zonde. Er gebeurt zoveel tussenin! Ook daarom wilde ik dit boek heel graag maken.

Welke rol speelden de onderzoeken van David Fontijn bij het schrijven van dit boek?

Een heel grote rol: ik heb *Brons* in opdracht van David geschreven. Het boek is onderdeel van zijn onderzoeksproject *Economies of Destruction*, waaraan meerdere promovendi en onderzoekers meewerken om erachter te komen hoe en waarom deposities zijn ontstaan: het gebruik om kostbare voorwerpen zomaar achter te laten in het landschap. Ik denk dat zo'n tachtig procent van *Brons* bestaat uit Davids onderzoeksresultaten, door mij vertaald naar een jong publiek. Daarnaast moest ik wat meer

achtergrondinformatie geven over de bronstijd, en hier en daar heb ik mijn eigen draai aan een interpretatie gegeven. De fictie is natuurlijk ook door mij bedacht, maar toch nog steeds gebaseerd op ideeën uit Davids onderzoek. Het boek is dus echt een product van het onderzoeksproject, waarmee de resultaten een veel groter en vooral ook ander publiek bereiken dan alleen de academische wereld.

Je vertelt vanuit het perspectief van het brons. Waarom heb je daarvoor gekozen?

Tijdens een van onze gesprekken kwamen David en ik erop hoe voorwerpen zo belangrijk voor iemand kunnen zijn dat ze een soort van personen worden. Iedereen praat tenslotte weleens tegen hun auto of computer, wat eigenlijk heel vreemd is, want een auto of computer hoort niets en zegt niets terug. We kregen steeds meer het idee dat in dit boek de voorwerpen centraal moesten komen te staan, omdat er, als je ze ziet, ook echt iets van

Recensie

Quentin Zuiderwijk:

'*Brons* is een aantrekkelijk kinderboek. Tijdens het lezen wil je het niet weggleggen, want het ene verhaal is nog spannender dan het andere. Het boek is toegankelijk geschreven, zowel de informatieve teksten als de verhalen over de verschillende jonge hoofdpersonen. Moeilijke woorden, zoals 'archeoloog', 'depositie' of 'offer' worden in begrijpelijke taal uitgelegd. Ook als je niets weet van de bronstijd is het boek geschikt om het tijdvak mee te leren kennen.

De opbouw van het boek, met per hoofdstuk een stukje geschiedenis van een voorwerp en daarna een fictief verhaal over een jongen of een meisje die een avontuur beleeft met dat voorwerp, vind ik goed bedacht. De roodbronzen lijn door het boek – over de glimmende schatten in het moeras – maakt het een aantrekkelijk boek voor deze doelgroep over een spannend, vaak nog onbekend tijdvak.'

ze uitgaat, des te meer omdat je weet dat ze op een speciale manier in de grond terechtgekomen zijn. Zo kwam ik op het idee om de voorwerpen hun eigen verhaal te laten vertellen, over wat ze zien en wat ze meemaken. Het belang en de betekenis van de bronzen voorwerpen komen voor mijn gevoel zo nog meer tot hun recht.

Op de achtergrond van de persoonlijke fictieve verhalen spelen ook de grotere evolutionaire verhalen van de prehistorie een rol: brons als betaalmiddel, de agrarische revolutie, geweld en oorlog, cultuur en migratie. Hoe heb je de keuze van deze opbouw gemaakt?

Het is een opbouw die voor mij heel natuurlijk is; alles hangt samen. Je kunt niet over ►

Recensie

Maik is leerling van de Prins Mauritschool in De Lier:

'*Brons*, over glimmende schatten in mistige moerassen vond ik een interessant boek. Het leuke aan het boek is dat het een heel interessant onderwerp binnen de geschiedenis is. De schrijfster weet er veel over te vertellen. Het boek is lekker dik met veel verschillende soorten informatie over de prehistorie en over archeologie. Aan het eind van een hoofdstuk waren ook langere en spannende verhalen. Ik vond het uiteindelijk een leuk en spannend boek.'

Recensie

Steijn is leerling van het IKC Prins Willem Alexander in Vlaardingen:

'Brons is een mooi boek. Als je het openslaat, krijg je direct de inhoud te zien. Ik kom bij het eerste hoofdstuk en ik weet gelijk waar het boek over gaat: Waarom begraaft je je waardevolste spullen, die wij nu weer opgraven? In het boek wordt dat heel goed verteld, door eerst een leuke informatieve tekst en daarna een verhaal uit het perspectief van een bronzen voorwerp te lezen. Alleen vind ik het verhaal soms een beetje raar lopen, ik zit in het informatieve verhaal en dan eindigt een zin ineens bij het woord 'maar' terwijl er op de volgende bladzijde, een gekleurde, weer een nieuwe titel is. Na een tijdje puzzelen, kwam ik erachter dat na die gekleurde pagina het informatieve verhaal weer verder liep. Ik vond het een erg leuk boek en ik zou in de toekomst graag weer een boek van Linda Dielemans willen lezen.'

deposities vertellen zonder ook te vertellen waar brons vandaan komt, hoe het ontdekt is en wat voor rol het gaat spelen in de samenlevingen van toen. Die bredere context maakt het niet alleen interessanter, het is ook essentieel. Allerlei omstandigheden bij elkaar zorgen ervoor dat er een bepaald gebruik ontstaat, het is niet iets wat losstaat van de wereld waarin het gebeurt. Ik hoop daarmee ook dat het boek bij de lezer verwondering oproept over onze eigen, huidige wereld. *Brons* gaat eigenlijk niet per se over brons, maar vooral over ons.

Het offeren van bronzen voorwerpen aan het water lijkt het grote mysterie van de bronstijd. Waarom speelt juist dit mysterie een rol in de verschillende verhalen?

Natuurlijk spelen deposities de hoofdrol omdat Davids onderzoek daarover gaat. Maar het is ook van nature een spannend onderwerp: het gaat over kostbare schatten die je kunt vinden op mysterieuze plekken zoals moerassen, waar niemand ooit komt en waar het misschien zelfs wel een beetje gevaarlijk is. Met zo'n uitgangspunt wordt het meteen spannend, en dat is toch nodig als je kinderen het boek

in wilt trekken en wilt blijven vasthouden. Als je *Brons* leest, mag je meedoen met het onderzoek van de archeologen en zelf je eigen conclusies trekken. Door vanuit een andere, verrassende hoek naar een bepaald tijdperk te kijken, ga je er heel anders over nadenken en wil je er misschien nog wel veel meer over weten – ik vind het leuk om een honger naar kennis aan te wakkeren, al zal dat natuurlijk niet voor alle lezers gelden.

Een van de verhalen gaat over het bronzen reuzenzwaard van Ommerschans. Wat is er zo bijzonder aan dat zwaard?

De meeste zwaarden zijn gemaakt om mee te vechten, maar het zwaard van Ommerschans juist niet. Iedereen die het ziet, zal meteen aan een zwaard denken. Maar het is veel te groot, te dik en te zwaar, en er heeft nooit een gevest op gezeten; je kunt het dus niet eens als een zwaard oppakken, laat staan gebruiken. De versieringen op het zwaard zijn bijzonder mooi, en het is verder ontzettend vakkundig gemaakt. Ook bijzonder is dat er nog vijf andere zwaarden bekend zijn die er zo goed als hetzelfde uitzien: in totaal komen er twee uit Engeland, twee uit Frankrijk

en twee uit Nederland. Er zitten vaak honderden kilometers tussen de vindplaatsen, dus deze zwaarden moeten haast wel een universeel herkenbaar symbool zijn geweest, dat iedereen die het zag herkende. Maar omdat er maar zo weinig van zijn en er een enorme hoeveelheid kostbaar brons voor nodig was, zal het tegelijkertijd ook iets heel bijzonders zijn geweest. Waarschijnlijk was het een voorwerp dat maar af en toe bij heel speciale gelegenheden tevoorschijn kwam. Totdat het in een waterig moeras terecht kwam, natuurlijk.

Welk Brons-verhaal zou je aan lezers voorstellen om voor te lezen tijdens de Kinderboekenweek of om de bronstijd in de klas te introduceren?

Om de bronstijd in de klas te introduceren zou ik het eerste hoofdstuk voorlezen, of het begin daarvan. Dat zet in grote lijnen neer waar het boek over gaat en wat de bronstijd eigenlijk is. Wat betreft de fictie, ik hoor van verschillende kinderen dat ze allemaal een ander verhaal het mooist vinden. Het is dus lastig om er eentje aan te wijzen. Maar veelgenoemde favorieten zijn het verhaal van Mare en dat van Roek. ■

Brons. Over glimmende schatten in mistige moerassen. Linda Dielemans (Fontaine Uitgevers, Amsterdam 2019), 183 blz., € 19,99

Meer vrouwen, meer diversiteit

De herijking van de Canon van Nederland

Op 22 juni 2020 werd de nieuwe Canon van Nederland gepresenteerd. Er zijn nieuwe vensters toegevoegd en bestaande vensters zijn herschreven. De nieuwe Canon kent meer diversiteit, zo zijn er onder andere meer vrouwen te vinden en is er plaats voor meerstemmigheid rond het Nederlandse slavernijverleden.

In november 2008 ondertekende ik een brief aan de Tweede Kamer met de boodschap dat het onwenselijk was dat de Canon van Nederland werd opgenomen in het curriculum van het voortgezet onderwijs. Een van mijn motieven was dat geschiedenisdocenten net gestart waren met de implementatie van de tien tijdvakken en kenmerkende aspecten, toen de Canon van Nederland werd opgenomen in de kerndoelen. De Canon sloot qua aanpak niet goed aan bij de tijdvakken, maar leverde wel een heleboel lesmateriaal en aandacht voor geschiedenis op. Er werden regio-canons opgesteld en er verschenen verhalenbundels, liedjes, Canonpuzzels, Klokhuisfilmpjes en niet te vergeten de fijne website entoen.nu. In het primair onderwijs voorzag de Canon in een grote behoefte. Ik werd naarmate de tijd

vorderde positiever over de Canon en waardeerde de vondst van het formuleren van vensters die naar wens verder opengezet kunnen worden. In mei 2009 schreef ik een artikel in *Kleio* met een opdracht over de drie vrouwen in de Canon en ik adviseerde docenten geschiedenis om flexibel met tijdvakken en Canonvensters om te gaan, en vooral te doen wat zij zelf nuttig en leuk vinden: 'En neem regelmatig de tijd voor het verwijzen naar en bezig zijn met het referentiekader van de tien tijdvakken en de kenmerkende aspecten. En als je dan ook af en toe een venster uit de canon van Nederland aanhaalt, ben je volgens de nieuwe programma's goed bezig.'

Als ik met geschiedenisdocenten (in opleiding) sprak over de Canon wist bijna niemand dat deze in de kerndoelen staat, maar kende wel bijna iedereen de website entoen.nu en de Klokhuisfilmpjes. Docenten hebben inhoudelijke kritiek vanwege het specifiek Nederlandse karakter, het grote aandeel witte mannen en een vermeende politieke lading. In een onderzoek voor Oberon uit 2019 naar het gebruik van de Canon gaf de helft van de ondervraagde vo-docenten aan dat de Canon herijkt zou moeten worden, beduidend meer dan bij de po-docenten. Zij merkten onder andere op dat de Canon diverser en actueler kon zijn, gespreider over de tijdvakken en ook aan-

Hanneke Tuithof is vakdidactica geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en lector didactiek gammavakken bij Fontys. In samenwerking met de leden en secretaris van de Commissie Herijking Canon van Nederland: **James Kennedy, Hubert Slings, Karwan Fatah-Black, Lotte Jensen, Abdulkader Benali, Marjan de Groot-Reuvekamp, Dennis Smit** en **Kayleigh Goudsmit**.

Boven: Marga Klompé.
Links: Anton de Kom.

De website

De Canonwebsite die veertien jaar lang bekendstond als **entoen.nu** heet voortaan **www.canonvannederland.nl** en bevat zowel de herijkte Canon alsook de tien vensters waarvan we afscheid hebben genomen. Er staan nu voor alle vensters herschreven teksten op het niveau van bovenbouw vo. Met de ingang van het nieuwe schooljaar zijn alle vensters ook voorzien van versies voor po en onderbouw vo.

sluitend bij de tijdvakken. Dus toen ik in mei 2019 gevraagd werd om zitting te nemen in de herijdingscommissie jeukten mijn handen.

Zeven hoofdlijnen

We begonnen als commissie met een tamelijk onbekend en ondergewaardeerd aspect van de eerste Canon, namelijk de veertien hoofdlijnen die de verschillende vensters met elkaar verbinden. Onze commissie kiest ervoor om het principe van hoofdlijnen te handhaven. Wij brengen via de zeven thematische hoofdlijnen samenhang aan in het rijke, maar in zijn opzet gefragmenteerde palet van vijftig vensters. Stuk voor stuk zijn het belangrijke thema's in de geschiedenis van onze samenleving, die kunnen fungeren als verbindinglijnen

Boven: Sluiting van de mijnen in Limburg, illustratie van het venster 'Kolen en gas'.
Onder: Johan van Oldenbarnevelt.

tussen de Canonvensters van de prehistorie tot aan onze tijd. Bovendien sluiten ze aan bij thema's die al een rol spelen in het onderwijs. De hoofdlijnen kunnen de chronologische opbouw van Canonvensters en tijdvakken verrijken met een nieuwe dimensie: aandacht voor thema's, verbindingen en continuïteiten over eeuwen en tijdvakgrenzen heen, geïllustreerd aan de hand van vensters die zich op heel verschillende plekken van de tijdlijn kunnen bevinden. We zien de vernieuwde hoofdlijnen als een mogelijkheid om de Canon van Nederland bruikbaar en relevanter te maken voor het onderwijs.

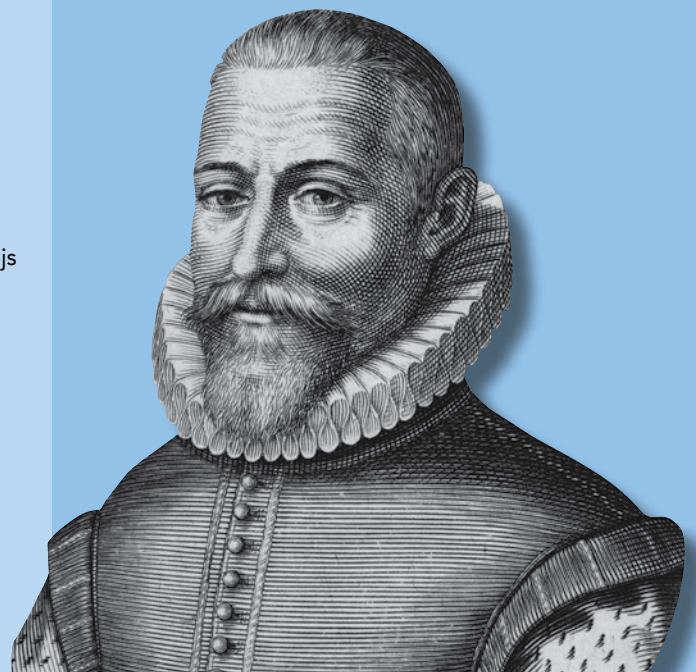
Aandachtspunten

Vervolgens hebben we op grond van de uitgevoerde onderzoeken, advies van deskundigen, onze eigen analyse en ingezonden suggesties een aantal aandachtspunten geformuleerd en gehanteerd om de vensters te wegen en te kiezen. Dit waren onder andere mogelijkheden voor meerstemmigheid, diversiteit, haakjes voor internationalisering, geografische en chronologische spreiding. Bij het zoeken naar nieuw evenwicht hebben we het eerder gezocht in kleine bijstellingen dan in grote

Samenvatting herijkte Canon

Vijftig vensters met tien nieuwe vensters: niet beter, maar anders dan de tien waarvan we afscheid nemen.

- De zeven nieuwe hoofdlijnen zijn:
 - Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland
 - Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing
 - Woord en beeld verbinden – taal, kunst en cultuur
 - Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie
 - Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid
 - Wie bestuurt er? – politiek en samenleving
 - Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie
- Kijkend vanuit de hedendaagse samenleving en meer balans op het gebied van meerstemmigheid, gender, diversiteit, internationaal perspectief en regionale spreiding.
- Oog voor didactische bruikbaarheid in bovenbouw primair onderwijs (po) en onderbouw voortgezet onderwijs (vo), bijvoorbeeld in de mogelijkheid om vanuit het heden en concrete voorbeelden een 'goed verhaal' te vertellen.
- Een vernieuwde wandkaart en herziene vensterteksten op drie leesniveaus.
- Voortaan digitaal te vinden via canonvannederland.nl.
Zie voor de wandkaart en de rapporten over de eerste en de huidige canon: www.canonvannederland.nl/nl/downloads.

verschuivingen. In alle gevallen hebben we de didactische bruikbaarheid in het oog gehouden, zowel voor po als vo. Zo hebben we gekeken naar de mogelijkheden om verleden en heden aan elkaar te koppelen, ruimte te geven voor het vertellen van een 'goed verhaal' en ook voor het vertellen van nieuwe verhalen. Omdat de Canon in de eerste plaats voor leerlingen bestemd is, is het goed dat keuzes voor vensters en vensterteksten zo concreet mogelijk zijn.

De herijking van de Canon van Nederland was een uitdagende puzzel waaraan onze commissie een jaar lang hard heeft gewerkt. Het was een plezier om gezamenlijk aan de slag te zijn met belangrijke vragen: welke verhalen over de Nederlandse geschiedenis willen wij vertellen, en wat zouden leerlingen van vandaag moeten meekrijgen? De uitwerking kostte ons meer tijd en aandacht dan aanvankelijk voorzien. Een oppervlakkige inspectie zou tot de conclusie kunnen leiden dat de herijkte Canon een aantal nieuwe vensters telt maar verder ongewijzigd is gebleven. Niets is minder waar: vanuit zeven hoofdlijnen en onze aandachtspunten hebben we de complete Canon herijkt en daarbij ook naar een nieuwe balans gezocht. Dat leidde tot het opnieuw beschouwen en herschrijven van alle vensterteksten.

De vensterteksten

Een van de vensters die grondig is aangepakt is *De gasbel*. Het onderwerp is nu veranderd in *Kolen en gas* en belicht ook de negatieve kanten van de gaswinning, zoals de aardbevingen in Groningen en milieuproblemen. Op soortgelijke wijze zijn ook andere onderwerpen van extra passages voorzien. Zo hebben we aan het venster over Michiel de Ruyter een passage toegevoegd over hoe De Ruyter nu ter discussie staat. We hadden al een venster over slavernij en hebben het venster VOC uitgebreid met de WIC en *Anton de Kom* als nieuw venster opgenomen. Daardoor ontstaat er meer aandacht voor deze meerstemmigheid van ons koloniaal verleden. In het venster over Indonesië hebben we uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek naar de koloniale oorlog toegevoegd. In de meeste vensterteksten bespreken we nu internationale ontwikkelingen, bijvoorbeeld in de vensters *Aletta Jacobs*, *Annie M.G. Schmidt* en *De Statenbijbel*. Veel vensters zijn geopend voor extra personen en verhalen, zoals Wilhelmina Drucker in de tekst over Aletta Jacobs, Tula in het venster *Slavernij*, Murat Isik in het venster *Gastarbeiders* en de Bataafse Republiek in het venster *Patriotten*. De herijkte Canon telt meer vrouwen dan voorheen, in plaats van drie vrouwen is er nu een verhouding van een derde vrouw versus twee derde man. We laten bovendien zien dat vrouwen niet alleen in de moderne geschiedenis een rol hebben, maar in de hele geschiedenis. Zo vertellen we het verhaal van de eerste bewoners van Nederland aan

de hand van Trijntje, een jager-verzamelaar. Het is pedagogisch gezien belangrijk om vrouwen in de geschiedenis zichtbaar te maken. Pas nog vroeg een leerlinge van een van mijn studenten of er vroeger geen meisjes werden geboren, omdat er zo weinig vrouwen in de geschiedenisboeken staan.

Handreiking

We hopen dat de herijkte Canon een handreiking en inspiratiebron voor docenten kan zijn om goede en nieuwe verhalen te vertellen en om betekenisvolle gesprekken met leerlingen te voeren. Als je een verhaal mist, is er geen enkele reden om dat niet te vertellen. Een paar van onze aanbevelingen die met name voor docenten interessant zijn: Benut de herijkte Canon in de onderbouw van het vo om de vensters verder open te zetten. Het internationale perspectief dat in vrijwel elk venster wordt aangestipt, biedt hiervoor ruime mogelijkheden. Zet de hoofdlijnen van de Canon in bij de verdere uitwerking van de leergebieden Mens & Maatschappij en Burgerschap zoals daarvoor aanzetten zijn gegeven in het kader van Curriculum.nu. De Canonwebsite zal als verzamelpunt kunnen dienen voor didactische aanbevelingen en lesmateriaal volgens een wiki-model. Docenten die lesmateriaal maken over de Canon of Canonvensters worden van harte uitgenodigd om dit op te sturen! ■

Een Marokkaans gastarbeidersgezin in Rotterdam, begin jaren tachtig van de twintigste eeuw. Foto: Robert de Hartogh.

Delen van dit artikel verschenen eerder op de website van de Universiteit Utrecht.

Grote verschillen

Stedelijke gemeenschappen in de Nederlanden, 1300-1600

In oude binnensteden zijn vaak nog middeleeuwse sporen terug te vinden. Met name het westelijke deel van de Nederlanden werd een stedenland bij uitstek door het proces van verstedelijking dat in de centrale middeleeuwen zijn oorsprong vond. Toch zijn er verschillende perspectieven rond deze ontwikkeling van steden.

Historische context ‘Steden en burgers’

Kleio gaat dieper in op de deelvragen bij de historische context ‘Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700’. In drie artikelen brengen drie jonge historici bij deze context de staat van het onderzoek in kaart, waardoor u een overzicht krijgt van dit examenonderwerp voor vwo. Bij de deelvraag is een bronvraag geformuleerd die u kunt gebruiken in de bijbehorende schoolexamens. Dit tweede artikel gaat in op de deelvraag: Welke invloed hadden sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?

Arie van Steensel is universitair docent sociale en economische geschiedenis van de Europese middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Nicole van der Steen maakte de examenvraag en is redacteur van Kleio.

¹ Marc Boone, ‘Cities in late medieval Europe: the promise and the curse of modernity’, *Urban History* 39 (2012), 329-349, aldaar 349.

² Bert De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: fabricating community in the southern Netherlands, 1300-1800* (Routledge, New York 2018).

³ Maarten Prak, ‘Corporate politics in the Low Countries. Guilds as institutions, 14th to 18th centuries’, in: Maarten Prak e.a. ed., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Ashgate, Aldershot 2006), 74-106.

⁴ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, ‘Patterns of urban rebellion in medieval Flanders’, *Journal of medieval history* 31 (2005), 369-393.

In de oudere geschiedschrijving loopt het oordeel over de middeleeuwse steden uiteen: enerzijds worden ze gezien als de kraamkamer van de moderne samenleving, anderzijds als de chaotische en stinkende tegenhanger van de moderne stad. In recente, kritische studies werkt het idealiserende beeld soms nog door, bijvoorbeeld door middeleeuwse stedelijke gemeenschappen te karakteriseren als ‘een experiment in sociale organisatie’, dat het individuele en algemene belang op unieke wijze samenbracht.¹ Het onderzoek naar de Nederlandse stadsgeschiedenis is buitengewoon boeiend, maar enkele kanttekeningen bij de positieve ondertoon zijn op hun plaats.

Verstedelijking

Ten eerste is het van belang om het verloop en de spreiding van het verstedelijkingsproces in het oog te houden. Stedelijke netwerken vormden zich vanaf de elfde eeuw eerst in de Maasvallei en in Vlaanderen, daarna langs de IJssel en tot slot in het Hollandse en Zeeuwse kustgebied. De meeste steden ontstonden voor 1300, ook al woonde

toen naar schatting slechts een tiende van de bevolking in een stad. De verstedelijkingsgraad was veranderlijk en vertoonde grote regionale verschillen, maar rond 1600 was bijna veertig procent van de bevolking stedeling. De steden in de Zuidelijke Nederlanden waren over het algemeen ouder en groter, ook was het stedelijk netwerk er hiërarchischer van aard. In de Nederlandse stadsgeschiedenis van voor de opstand ligt de nadruk daardoor vaak eenzijdig op de beter onderzochte Vlaamse en Brabantse steden. Tegelijkertijd is het weinig zinvol om de huidige landsgrens aan te houden in het onderzoek naar middeleeuwse steden, want de netwerken waar zij deel van uitmaakten waren grensoverschrijdend.

Stedelijke gemeenschappen kenden, ten tweede, een gemêleerde en complexe samenstelling. De burgerij, of meer specifiek de ‘middengroepen’ bestaande uit ambachtslieden, wordt vaak gezien als de drijvende kracht achter stedelijke processen. Lang niet alle mannelijke stedelingen bezaten echter het poorter- of burgerschap (soms nog niet

eens de helft en vrouwen waren helemaal uitgesloten), een juridische status met politieke en economische betekenis die werd verkregen door geboorte, koop of schenking. Het overige deel van de bevolking bestond uit ingezetenen, die minder rechten genoten, en tijdelijke inwoners zoals arbeidsmigranten. Onder de burgers bestonden grote verschillen in rijkdom, macht en aanzien. Dit gold ook weer voor de ambachtslieden, die weliswaar georganiseerd waren in gilden, broederschappen, rederijerskamers en buurtverenigingen, maar tegelijkertijd machtsstructuren en uitsluitingsmechanismen in stand hielden.²

Deze ongelijkheid kwam onder meer tot uitdrukking in de politieke participatie van burgers.

Machtsverhoudingen

In de dertiende eeuw lag de macht in steden niet bij de gemeenschap van burgers, maar was deze in handen van een kleine elite bestaande uit kooplieden en grondbezitters. Rond 1300 kwamen ambachtsslieden in veel steden in opstand, omdat zij hun economische belang wilden omzetten in politieke inspraak. In steden als Gent en Utrecht verwierpen ze permanente zitting in het stadsbestuur, totdat Karel V hieraan een einde maakte in de zestiende eeuw. In de meeste steden bleef de politieke medezeggenschap van burgers beperkt, de macht was geconcentreerd in de handen van een kleine groep machtige families.³ Als collectief beschikten de ambachtsslieden wel over informele politieke middelen, waarvan de inzet van geweld het uiterste was waarmee ze het stadsbestuur onder druk konden zetten.⁴

Een ander belangrijk, maar onderscheidend voordeel van het burgerschap was de toegang die het gaf tot het gildelidmaatschap. Niet iedere stedeling kon zomaar een beroep naar keuze uitoefenen en het was soms in het belang van de gilden om dat zo te houden. Stedelingen profiteerden niet op gelijke wijze van de stedelijke economie, en de economische ongelijkheid en sociale polarisatie namen in de late middeleeuwen toe, zowel in perioden van bloei als van neergang.⁵ Ondanks de economische, sociale en gezondheidsrisico's trokken steden altijd nieuwkomers aan die bepaalde kansen zagen: van werkgelegenheid tot armenzorg. Overigens wordt de rol van steden in de commercialisering van de samenleving gerelativeerd in een recent sociaaleconomisch overzichtswerk, dat de plattelands-economie en haar relaties met de stad meer gewicht toekent.⁶ Een stedelijk perspectief op het verleden kan het platteland niet uit het oog verliezen.

Linkerpagina: Het Torenken, aan de Vrijdagmarkt in Gent. Dit is een ambachtshuis van de leerlooiersgilde, gebouwd rond 1450. Foto: Paul Hermans. Hiernaast: Kaart van de drie Schieën tussen Delfshaven, Overschie en Schiebroek aan de Rotterdamsche en Delftse Schie. Gemaakt in 1512, auteur onbekend. Bron: Nationaal Archief.

De wisselvalligheden van het stedelijke bestaan noodzaakten tot de vorming van nieuwe gemeenschappen, waarin de dynamiek van het stedelijk leven – mobiliteit, geletterdheid en leescultuur, uitwisseling van ideeën – een belangrijke rol speelde. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de verspreiding van de moderne devotie, een religieuze beweging die zich vanuit de IJsselsteden verspreidde vanaf de late veertiende eeuw. Het

gepropageerde armoede-ideaal en een persoonlijke geloofsbeving spraken in het bijzonder vrouwen in de stad aan en stimuleerden het leesonderwijs. Spanningen tussen autoriteiten, groepen en individuen waren een gegeven in de late middeleeuwen; de stedelijke gemeenschap was verdeeld. Deze werden verzacht door het uitdragen van ideeën over de gemeenschap als lichaam van Christus en over het gemeenschappelijk ►

³ Wouter Ryckbosch, 'Economic inequality and growth before the industrial revolution: the case of the Low Countries (fourteenth to nineteenth centuries)', *European Review of Economic History* 20 (2016), 1-22.

⁴ B.J.P. van Bavel, *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford University Press, Oxford 2010).

Verder lezen

Zie voor een cartografisch perspectief op het proces van verstedelijking:

Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer: 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden* (THOTH, Bussum 2018).

Voor het huidige Nederland is ook de *Kaart van de verstedelijking*, gemaakt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, van waarde: landschapinnederland.nl/verstedelijingskaart.

Willem Pieter Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Bert Bakker, Amsterdam 2010).

Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone ed., *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Academia, Gent 2016).

Marc Boone en Peter Stabel, 'New burghers in late medieval towns of Flanders and Brabant: Conditions of entry, rules and reality', in: Rainer Christoph Schwinges ed., *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des Alten Reiches (1250-1550)* (De Gruyter, Berlin 2002), 317-332.

Maarten Prak, *Citizens without Nations: Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789* (Cambridge University Press, Cambridge 2018).

Leo Lucassen en Wim Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Bert Bakker, Amsterdam 2009).

John Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013).

Andrew Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c.1300-1520* (Cambridge: Cambridge University Press 2011).

Adriana Hendrika Boele, *Leden van één lichaam: denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Verloren, Hilversum 2013).

Arjan van Dixhoorn, *Lustige geesten: rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2009).

Robert Stein, *De hertog en zijn staten: De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Verloren, Hilversum 2014).

Examenvraag

Bron: De 'Vrede' van Valenciennes (1114)

Deze 'vrede' is een voorbeeld van vroeg stedelijk strafrecht, waarin zoveel mogelijk private wraakneming werd vervangen door boetes die door de overheid werden opgelegd. Burgers van Valenciennes dienden vanaf hun zestiende jaar trouw te zweren aan deze stadsvrede. De oudste versie van dit document telde 57 artikelen.

1. Geheilgd en vastgesteld is in vrede dat iedere handelaar die komt naar de markt van Valenciennes of daarvan weggaat te allen tijd verzekerd weze, hijzelf en al zijn handelswaren, met uitzondering alleen van de burgers van Douai. Wie daartegen ingaat, ook al is hij een ridder, en op heterdaad gevat wordt of belast door de getuigenis van twee mannen van de vrede van Valenciennes, zal vooreerst ten volle de schade dienen te herstellen die hij de handelaar heeft toegebracht en verder zal hij de boete van zestig schellingen dienen te betalen. De handelaar krijgt daarvan 20 en de kanselier van de vrede 40. [...]
2. Als iemand uit het ommeland naar de markt van Valenciennes komt en ervan weggaat tussen zonsopgang op donderdag en zonsopgang op maandag, zal zijn heer hem niet mogen arresteren tenzij om hem voor de rechtbank van de graaf te brengen. [...] Indien de landvoogd of de heer de man slecht zouden behandelen, zal dat beschouwd worden als vredebreuk waarop een boete van zestig schellingen voor de graaf en zijn kanselier staat. [...]
3. Indien iemand die lid is van de stadsvrede op een markt

elders wordt aangesproken of gemolesteerd omwille van de rechtspraak van de stad of anderszins, dan zal zijn aantijger beticht worden van vredebreuk als ware het in onze eigen stad gebeurd.'

Uit: W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2013), p. 271.

Vraag

Gebruik de bron.

Uit deze artikelen kun je concluderen:

- dat de stadsvrede van Valenciennes invloed heeft op de macht van de adel binnen het stedelijke gebied;
 - dat de positie van de beëdigde burgers door de stadsvrede is gewijzigd;
 - dat de stadsvrede vooral gericht is op de handelsrelaties met het platteland en andere steden.
- Ondersteun elke conclusie met een gegeven uit de bron.

Voorbeeld van een juist antwoord

- Uit artikel 1 blijkt dat in de strafmaat voor het schade toebrengen aan handelaren de adel niet wordt bevoordeeld / uit artikel 2 blijkt dat de adel binnen de stad geen macht heeft over de bewoners van het platteland (het ommeland).
- Uit artikel 3 blijkt dat burgers van Valenciennes ook in andere steden onder de bescherming van hun stad vallen.
- Uit alle drie artikelen blijkt dat handelaren in het bijzonder worden beschermd tegen geweld en onrecht.

Een religieuze processie in de Italiaanse stad Venetië rond het midden van de vijftiende eeuw. Religieuze processies werden gebruikt om alle bevolkingsgroepen van de stad te verbinden. Geschilderd door Gentile Bellini in 1496. Bron: Gallerie dell'Accademia.

belang. Deze ideologie kwam bijvoorbeeld naar voren in de organisatie van religieuze processies door stadsbesturen, maar ook door de deelname van stedelingen daaraan en de literaire articulatie van burgerlijke waarden door rederijkers. Stedelijke identiteitsvorming hield nauw verband met culturele en religieuze ontwikkelingen die vaak gedragen werden door de middengroepen.

Perspectieven

De laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving was een knooppunt van politieke, economische en culturele netwerken. In de afgelopen jaren is vooral onderzoek gedaan vanuit het intern stedelijke perspectief, met bijzondere aandacht voor onderwerpen als gemeenschapsvorming en conflict, de beheersing van de stedelijke ruimte, en de rol van bestuur en inwoners in het beheer van de stedelijke leefomgeving. Vanuit

bovenstedelijk perspectief, tot slot, zijn met name de economische verschuivingen tussen en binnen stedelijke netwerken in de Nederlanden onderzocht, waarbij het debat zich richt op de vraag hoe deze dynamiek voortkwam uit een samenhang tussen externe factoren, zoals marktontwikkelingen, regionale ligging of technologische ontwikkelingen, en het economisch beleid van steden op een competitief speelveld.⁷ Vanuit een politieke invalshoek is het idee

losgelaten dat het vorstelijke en het stedelijke belang fundamenteel tegengesteld aan elkaar waren. Ondanks de vele politieke conflicten, was er vanaf het begin sprake van wederzijdse afhankelijkheid. Zo gezien was het ontstaan van de Republiek in de Noordelijke Nederlanden geen logische uitkomst. ■

⁷ Oscar Gelderblom, *Cities of commerce: the institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton University Press, Princeton 2013).

Alle examenvragen in deze *Kleio* staan ook op www.vgnkleio.nl.

Historisch redeneren moeten leerlingen zelf doen

Interview met Annemieke Verharen

Annemieke Verharen is lerarenopleider geschiedenis en coördinator van de voltijd bachelor lerarenopleiding geschiedenis aan de FLOT. Ze doet onderzoek naar historisch redeneren.

Het nut van onderzoek

Op hogescholen en universiteiten wordt steeds meer vakdidactisch onderzoek verricht. Wat is het nut van dit soort onderzoek? Wat kunnen leraren geschiedenis met de resultaten in de klas? Welke lessuggesties levert het onderzoek op? In deze vierde aflevering is het woord aan Annemieke Verharen, docentenopleider geschiedenis aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg en lid van het lectoraat 'didactiek van de gammavakken' aldaar.

Waarover gaat je onderzoek?

Binnen de Fontys Lerarenopleiding Tilburg (FLOT) is het lectoraat 'didactiek van de gammavakken' actief. Lector Hanneke Tuithof heeft een kring van lerarenopleiders van alle gammavakken om haar heen verzameld. Ik neem daaraan deel namens de vakgroep geschiedenis. Hoewel deze kenniskring de afgelopen jaren de focus legde op samenwerking tussen gammavakken, deed ieder afzonderlijk lid van de kenniskring ook onderzoek naar vakdidactische thema's binnen het eigen schoolvak. Als leden van het lectoraat merkten we namelijk dat hieraan behoefte is, zowel aan de lerarenopleiding als in het werkveld. Voortbordurend op het promotieonderzoek van Hanneke, draaiden de vakspecifieke onderzoeken rond de ontwikkeling van *pedagogical content knowledge* (PCK) bij docenten (Tuithof 2017). Deze PCK draait, vrij vertaald, om het ontwikkelen van vakdidactische kennis, waarvan het

aanleren uiteraard start op de lerarenopleiding. Mijn belangrijkste onderzoeksvragen waren 'Hoe ontwikkelt deze kennis zich bij (ervaren) docenten geschiedenis?' en 'Waar moet zeker aandacht aan besteed worden op de lerarenopleiding om de ontwikkeling van deze vakdidactische kennis te optimaliseren?'

Ik heb ervoor gekozen om aan de hand van een vragenlijst (de zogenaamde *CoRe*) zowel eerste- als tweedegraadsdocenten te bevragen op hun PCK. Daarnaast heb ik een observatie-instrument gemaakt waarmee ik probeer te ontdekken in welke mate een docent het zelfstandig historisch redeneren van leerlingen stimuleert. Docenten vullen vooraf de vragenlijst in. Vervolgens vraag ik hen een les voor te bereiden waarin historisch redeneren zichtbaar is en kom ik op lesbezoek. Ik observeer met behulp van het door mij ontworpen instrument. Uiteindelijk ga ik aan de hand van de vragenlijst en het lesbezoek met hen in gesprek om mij te

verdiepen en de relatie tussen hun wensen en praktijk helder te krijgen. Waarom doet een docent iets juist wel of niet, terwijl uit de vragenlijst blijkt dat de wens anders is? Bevindingen uit dit onderzoek heb ik vervolgens vergeleken met andere onderzoeken en literatuur. Aan de hand van deze vergelijking komen er aanbevelingen voor mijn eigen onderwijspraktijk en die van de lerarenopleiding geschiedenis in het algemeen.

Wat was voor jou de aanleiding voor deze specifieke insteek van het onderzoek?

Binnen de opleiding gaat mijn interesse al enige tijd uit naar historisch redeneren. Ik ben ervan overtuigd dat het aanleren van historisch redeneren in het voortgezet onderwijs een onlosmakelijke aanvulling is op het aanleren van oriëntatiekennis. Binnen onze tweedegraadsopleiding zijn twee modules volledig ingericht rondom de kennis en vaardigheden die toekomstige leraren geschiedenis nodig hebben ten aanzien ►

Gijs van Gaans is docentenopleider geschiedenis en levensbeschouwing aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Foto: Annemieke Verharen.

van historisch redeneren. Het afstuderen bestaat onder andere uit het maken van een vakdidactisch ontwerp. In hun eigen lespraktijk onderzoeken studenten problemen rondom het aanleren en gebruiken van historische vaardigheden. Met behulp van literatuur ontwerpen zij materialen die ze uitproberen en vervolgens evalueren. Onderdelen van historisch redeneren worden vertaald naar praktisch bruikbare opdrachten voor in de klas, waarbij het doel is om historische vaardigheden aan te leren en het gebruik hiervan te ontwikkelen.

‘Leraren lijken soms niet voldoende doordacht bezig te zijn met het aanleren van historische vaardigheden bij leerlingen’

Ik wilde onderzoeken in hoeverre docenten in het voortgezet onderwijs bewust inzetten op het aanleren van historische vaardigheden, waarom ze dat doen en vooral hoe ze dat doen. Deze inzichten wil ik meenemen naar mijn dagelijkse praktijk als lerarenopleider, zodat wij als opleiding ons kunnen richten op wat noodzakelijk is om de start van de ontwikkeling van de vakdidactische kennis van beginnend docenten te optimaliseren.

Hoe helpen de antwoorden op jouw vraag om het opleiden van geschiedenis docenten te verbeteren?

Leraren lijken soms niet voldoende doordacht bezig te zijn met het aanleren van historische vaardigheden bij leerlingen. Ik zou graag concrete manieren meegeven aan mijn collega's om hierop in te zetten binnen modules, maar juist ook in een leerlijn binnen onze bachelor- en masteropleiding. We zijn snel geneigd om studenten zelf materiaal te laten ontwikkelen, maar waarom beginnen we bijvoorbeeld niet bij het

verbeteren van bestaand materiaal? We dagen nu studenten meer uit om kleinere stappen te nemen bij het ontwikkelen van onderwijs dat bijvoorbeeld een enkele historische vaardigheid gedegen aanleert. Om echt te begrijpen waar een leerlijn zou moeten beginnen, moeten we proberen aan te sluiten bij de handelingsverlegenheid van docenten. Vanuit die verlegenheid kunnen we de tools meegeven om keuzes te maken in het eigen onderwijs die leerlingen echt ondersteunen in het aanleren van historische vaardigheden. Onder die tools vallen wetenschappelijke literatuur en inzichten, maar ook relevante ontwerpprincipes. De vraag is dus feitelijk wat een redelijk instapniveau is en welke aanpak in de lerarenopleiding daar het best bij aansluit.

Wat zijn je belangrijkste bevindingen tot nu toe?

Uit interviews met docenten blijkt dat zij groot belang hechten aan historisch redeneren als onderdeel van het vak geschiedenis. Docenten zien de noodzaak van historisch redeneren vooral ten aanzien van het omgaan met hedendaagse uitdagingen, zoals manieren van berichtgeven in de media en 'nepnieuws'. Eén collega verwoordde het als volgt: 'Je ontwikkelt een onderzoekende houding, waarbij je leert afwegen en beargumenteren. Je leert een onderbouwde mening te verwoorden.' Mede daarom stelt een andere docent: 'Geschiedenis is als vak relevanter dan ooit.' Uit lesbezoeken bij dezelfde docenten blijkt dat er grote verschillen zijn in de manier waarop zij daadwerkelijk aan de slag gaan met historisch redeneren in de klas. Ik heb gekeken naar de mate waarin docenten het historisch redeneren door leerlingen zelf stimuleren. Hierbij heb ik de componenten van Van Boxtel en Van Drie (2008) als leidraad gebruikt en

gepoogd om hierin een taxonomische opbouw duidelijk te maken volgens de herziene versie van Bloom (Krathwohl 2002).

In de meeste lessen gaan docenten aan de slag met bronmateriaal. Ze laten leerlingen de inhoud van bronnen noemen, uitleggen en in sommige gevallen wordt er een vergelijking gemaakt of een evaluatie op het gebied van betrouwbaarheid. Leerlingen wordt vaak gevraagd om historische begrippen in eigen woorden uit te leggen en om uit te leggen in welke mate omstandigheden een rol speelden bij het gedrag van een historische persoon of groep. Docenten stellen veelal zelf de vragen bij bronnen, slechts een enkele keer wordt een leerling hiertoe uitgedaagd. Het gebruik van historische begrippen om verschijnselen te verklaren, gebeurt in de meeste gevallen door de docent, slechts een enkele leerling krijgt de vraag om dit zelf te doen. Metaconcepten worden vaak gebruikt in de les, maar met name door de docenten. In een enkel geval krijgen leerlingen de opdracht om gebeurtenissen chronologisch te ordenen om zo verandering en continuïteit als onlosmakelijk geheel te duiden. Historische argumentatie komt weinig voor, een enkele keer stimuleert de docent de leerling om een uitspraak over het verleden te onderbouwen met behulp van een bron. Het is opvallend dat docenten vooral zelf bezig zijn met het impliciet laten zien van de vaardigheden, leerlingen worden weinig gestimuleerd om dat te doen. In de interviews geven docenten aan vaak minder ruimte te voelen om bezig te zijn met vaardigheden in verhouding tot kennis. In sommige gevallen spreekt men de overtuiging uit dat leerlingen eerst kennis en context nodig hebben om met historisch redeneren aan de slag te gaan. Bij het ervaren van tijdgebrek komt het historisch

redeneren dan op een lager pitje te staan. Daarnaast wordt gebrek aan leesvaardigheid van leerlingen vaker genoemd als reden voor het niet toekomen aan historisch redeneren. 'Leerlingen hebben al genoeg moeite om informatie te begrijpen en eigen te maken.'

Wat kan de opleiding doen om het gat tussen wat docenten willen en doen te dichten?

Als opleiding moeten we studenten aanzetten zich te richten op de problemen die leerlingen ervaren wanneer ze aan de slag gaan met historisch redeneren. Docenten zijn daar niet altijd mee bezig, ze beginnen vaak vanuit zichzelf en kunnen dan doelen formuleren over de hoofden van leerlingen heen. Het is belangrijk dat onze studenten meer oog krijgen voor het leren van leerlingen. Tegelijkertijd moeten we ons meer expliciet richten op het zichtbaar maken van PCK, en niet alleen de vakkennis. Op die manier kunnen we bij (beginnend) docenten wellicht hun overtuigingen en doelen leidend laten worden voor de manier waarop ze hun onderwijs vormgeven. Het is belangrijk dat docenten actief bezig zijn met de ontwik-

keling van hun PCK en zich blijven afvragen waarom ze dingen op een bepaalde manier aanpakken.

Wat is de waarde van dit soort onderzoeken voor jouw professionalisering?

Als lerarenopleider vind ik het van belang dat ik mijn studenten zoveel mogelijk laat zien wat het belang van historisch redeneren is, maar tevens hoe je dat in de praktijk vormgeeft. Welke problemen ervaren leerlingen en hoe ga je hier als docent vervolgens mee om? Op welke manier train je een historische vaardigheid, welke stappen moet een leerling allemaal kunnen zetten en hoe zorg je ervoor dat het niet als een stappenplan wordt ervaren?

Op basis van de resultaten van mijn onderzoek zie ik nog meer de noodzaak om als lerarenopleider steeds het goede voorbeeld te zijn in het aanleren van historische vaardigheden. Onze studenten moeten zoveel mogelijk worden uitgedaagd om materialen te ontwerpen, uit te testen, te evalueren en bij te stellen. Op die manier leiden we volgens mij docenten op die in de praktijk niet bang zijn om leerlingen zélf bezig te laten zijn met geschiedenis. Wat mij

betreft moet er meer aandacht zijn voor *doing history* en is het van groot belang dat docenten het leren van de leerling probeer zichtbaar te maken.

Voor mijzelf is het onderzoek een directe manier om me te professionaliseren als uitvoerder van de cursussen historisch redeneren en als vakdidacticus in de master. Daarnaast is het een manier om in contact te blijven met het werkveld en te zien wat docenten doen. Je staat toch al gauw verder van de praktijk af. Het is ook een manier om *good practices* op te halen en het zorgt ervoor dat ik nog meer geneigd ben om nieuwe onderzoeken en literatuur mee te nemen. Zodoende houd ik de ontwikkeling van mijn eigen PCK ook scherp. ■

Literatuur

van Boxtel, Carla, en van Drie, Jannet. 'Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past', *Educational Psychology Review*, 2008: 87-110.

Krathwohl, David. 'A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview', *Theory into practice* 2002: 212-218.

Tuithof, Hanneke. *The Characteristics of Dutch Experienced History Teacher's PCK in the Context of a Curriculum Innovation*. Utrecht: eigen beheer, 2017.

Florentijns verslag van de Guldensporenslag

Veertiende-eeuwse geschiedschrijving

Kortrijk en Florence liggen 1.281 kilometer uit elkaar, en vandaag de dag hebben ze niet veel gemeenschappelijk. Toch werd de beroemde Guldensporenslag, uitgevochten op 11 juli 1302, zeer gedetailleerd opgenomen in het werk van Giovanni Villani, een Florentijnse koopman die historicus werd. Hoe kon hij zoveel weten over de slag in een Wikipedialoos tijdperk? En vanwaar die interesse?

Federico Cannelloni is geboren in Rome en woont in Herent (België), hij studeerde middel-eeuwse geschiedenis aan de Università di Padova en KU Leuven.
Daan van Leeuwen maakte de examenvraag en is redacteur van Kleio.

Het moet een warme en droge dag geweest zijn, de elfde juli van het jaar 1302. De ongeduldige Franse paarden lieten veel stof opwaaien met hun hoeven, de soldaten zweetten hevig in hun zware harnassen en de ijzeren goedendags van de Vlamingen glinsterden in de zon. Wachtende op de Groeningenkouter, vlak bij Kortrijk, dachten de strijders misschien dat het een goede dag geweest zou zijn om hun velden te bewerken en daarna te genieten van het zonnetje. Maar daar was nu geen tijd voor, er moest een historische strijd gevoerd worden. Geen enkele oorlog begint zonder reden, hoe vaag zij ook kan zijn. In dit geval waren de oorzaken duidelijk. De spanning tussen de koning van Frankrijk en zijn Vlaamse feodale onderdanen (Vlaanderen was rechtelijk bezit van de Franse vorsten) was in de laatste jaren van de dertiende

eeuw uitgelopen in een openlijke oorlog. Tegen 1300 was het conflict praktisch beslecht toen de graaf van Vlaanderen, Gwijde van Dampierre, door Filips de Schone gevangen werd genomen en zijn land militair bezet werd door Frankrijk. De bezetting kon niet eeuwig blijven duren. Een paar maanden voor de Slag bij Kortrijk, in de

Reconstructie van de 'Kist van Oxford', waarop de Brugse Metten (rechtsboven), de inkomst van Gwijde van Namen (linksboven) en Guldensporenslag staan afgebeeld. Rechtsonder is het verzamelen van de oorlogsbuit te zien, waarbij de soldaten de vergulde sporen van gesneuvelde ridders zochten. De echte kist staat in Oxford, waar hij rond 1905 werd ontdekt. De maker en maakdatum zijn onbekend. De reconstructie staat in het museum Kortrijk 1302. Boven: Resten van goedendags in het museum Kortrijk 1302. Foto: Paul Hermans.

zomer van 1302, was Brugge in opstand gekomen tegen het Franse garnizoen. De zonsopgang van 18 mei 1302 ging de geschiedenis in als de nog steeds beroemde Brugse Metten. Nog heel bekend is de talige list van de Bruggeling: door de (voor een Fransman) moeilijk uit te spreken woordcombinatie 'schild en vriend' konden zij de onderdanen van Filips de Schone opsporen en vermoorden. Brugge was vrij.

Op het slagveld

De opstand, zoals te verwachten was, veroorzaakte een reactie van de Franse vorst. Onder de leiding van Robert van Artois werd een grote legermacht naar Vlaanderen gestuurd. De ware kracht van dit leger rustte letterlijk op de schouders van paarden. Begin veertiende eeuw werd een oorlog nog steeds zonder vuurwapens bevochten en zware cavalerie speelde een beslissende rol in de ontknoping van een strijd. Maar aangezien de oorlogsuitrusting van een paard een dure onderneming was, konden uitsluitend edellieden dit doen. Aan edellieden was geen gebrek in Frankrijk. Het leger van Robert van Artois kon rekenen op 2.000 zwaar uitgeruste ridders. Na de Brugse Metten brak in het hele graafschap Vlaanderen een bredere opstand uit. Niet alleen Brugge, maar ook verschillende andere steden, zoals Ieper, Gent, Oudenaarde en het Brugse Vrije vormden samen een leger. Een van de leiders was Gwijde van Namen, zoon van de nog steeds gevangene Gwijde van Dampierre. Een directe confrontatie tussen de twee partijen werd langzamerhand onvermijdelijk. En die kwam er ook, zoals gezegd, op 11 juli 1302, in een anonieme weide vlak buiten Kortrijk. Ongeveer 6.000 tot 9.000 Vlaamse soldaten, bijna allemaal te voet, en 6.000 tot 8.000 Fransen, waarvan circa 2.000 te paard, stonden klaar voor het gevecht. De slag was al met al vrij snel beslecht. Het begon tegen de middag en na een paar uur was het afgelopen. De Vlaamse underdog, een leger met een handvol ridders en veel ambachtslieden die plots strijders waren geworden, kwam als winnaar uit de strijd.

Een belangrijke beek

De overwinning van de Vlamingen was vooral te wijten aan het strategische gebruik van een beek die dwars door het veld liep. De Fransen hadden die blijkbaar niet opgemerkt en toen de cavalerie aan haar charge begon, belandden de eerste aanvallers in de beek. De door hen veroorzaakte grote stofwolk verhinderde het zicht van de oprukkende ridders, die belandden op hun beurt ook in de beek en verpletterden hun lotgenoten. Bijgevolg konden de Vlamingen, met hun lange goedendags, makkelijk de gevallen ridders bestoken en uiteindelijk uitschakelen. Voor het Franse leger was het een regelrechte catastrofe, veel ridders en veel aanstaande edellieden vonden een trooste-

loze dood op het slagveld. Voor de Vlamingen was het een grote overwinning, zij het van korte duur. Drie jaar en verschillende slagen later, kon de koning van Frankrijk, met het verdrag van Athis-sur-Orge, een groot deel van het toenmalige graafschap van Vlaanderen onder zijn directe bewind terugbrengen (onder meer de belangrijke steden Rijsel, Doornik en Béthune). Daarbovenop moesten de Vlamingen ook fikse boetes betalen, wat daarna voor interne sociale onrust zorgde. De eeuwige roem van de Slag bij Kortrijk is vooral te wijten aan het feit dat voor de eerste keer een leger, dat voornamelijk bestond uit cavalerie, verslagen werd door een meute die voornamelijk bestond uit wevers en spinners. Die bovendien niet getraind waren in de kunst van het oorlog voeren.

De kronieken

Wie vandaag leest over de slag, zou zich nu wel eens kunnen afvragen hoe het komt dat wij zoveel weten over een slag die bijna een millennium geleden plaatsvond? Dat weten we door boeken of, beter gezegd, een zeer specifieke vorm van geschriften, namelijk de kronieken. Zij waren ten eerste bedoeld om een globale blik te werpen op de geschiedenis van een bepaalde stad of familie-geslacht. Ten tweede konden zij ook als een soort krant avant la lettre gelezen worden, de kroniekschrijver schreef soms ook de meeste recente gebeurtenissen van een bepaalde streek op. De abt van de abdij van de Sint-Martinusabdij te Doornik, de beroemde Gilles Li Muisit, maakte zijn twee grote kronieken tegen 1349 af. Dankzij hem weten wij wat de gevolgen waren van de Grote Pest in Doornik en omstreken.

Miniatuur van de Guldensporenslag. De Franse soldaten proberen zich terug te trekken, maar worden door het Vlaamse voetvolk aangevallen. Gemaakt tussen circa 1390 en 1401, auteur onbekend. Bron: Joanna Bellis & Laura Slater, *Representing War and Violence, 1250-1600* (2016).

Aangezien geletterden meestal uit de rangen van de kerk kwamen, moet het ons niet verbazen dat de meeste kronieken door monniken en paters geschreven werden en in kerkelijke sfeer baden. Dat vertaalde zich bijna altijd in een alomvattende aanwezigheid van God in de vertelde geschiedenis. Niet alleen starten de meeste kronieken met de schepping van de aarde, maar elke gebeurtenis kan worden geplaatst in een algemeen kader van beloning of bestraffing van God. Met andere woorden, verliest een of andere koning een oorlog? Dan zou het goed kunnen dat zijn gebeden niet intens genoeg waren geweest. Maar naast dit soort geschriften kwam vanaf het begin van de veertiende eeuw ook een andere soort van geschiedschrijven op. De naam blijft onveranderd, wij hebben het nog altijd over kronieken, de structuur op zich ook, men begint nog steeds liefst te vertellen vanaf de schepping van de aarde door de almachtige God. Maar er komen een paar heel belangrijke innovaties bij. Ten eerste gaan de kronieken nog steeds over een stad, maar ook gebeurtenissen die in het 'buitenland' plaatsvonden, beginnen meer en meer op te duiken in de vertelling. Ten tweede, nog belangrijker, zijn sommige gebeurtenissen niet meer uitgelegd door uitsluitend gebruik te maken van een externe bovennatuurlijke oorzaak, zoals God, maar door economische en politieke motivaties. Men moet nog niet de intellectuele finesse van een Jacques Le Goff verwachten, maar de eerste stap richting een moderne manier van geschiedschrijven was gezet.

Bloeiende handelseconomie

Een van de metropolen van de middeleeuwen was zonder twijfel Florence. De stad aan de oevers van de Arno was niet alleen een industrieel centrum (wereldwijd bekend vanwege haar stoffen en lakens), maar het was vooral een van de bakermatten van de zogenoemde financiële revolutie van de late middeleeuwen. Wij kennen allemaal

de Medici's, maar naast hen bestond een hele reeks van families die in dezelfde periode en met dezelfde methodes rijk en machtig werden, door een mix van financiële roekeloosheid, dappere investeringen en een breed commercieel en sociaal netwerk in heel Europa.

Giovanni Villani was geboren in een middenklasse familie. Hij begon zijn loopbaan in de rangen van het bankbedrijf van de familie Peruzzi. Na een begin als gewone bediende werd hij heel snel aandeelhouder van de bank, een praktijk die toen heel gebruikelijk was. Hij werd door heel Italië en naar het buitenland gestuurd om kantoren te runnen. Wij weten bijvoorbeeld met zekerheid dat hij in 1306 aanwezig was in Brugge en, nog belangrijker, hij was de tussenpersoon van de boete die de koning van Frankrijk had opgelegd aan de graaf van Vlaanderen in het kader van het verdrag van Athis-sur-Orge. Om zo'n opdracht te krijgen moest Villani een zeker vertrouwen genieten van beide kanten. Het is ook vandaag de dag niet zo ongebruikelijk dat een hooggeplaatste zakenman van een mooie lunch geniet in het gezelschap van een aanstaande politicus.

In de veertiende eeuw was het niet anders. Sinds de heropleving van de economie en van de internationale handel, die grosso modo te dateren is vanaf het begin van de dertiende eeuw, was de mobiliteit van goederen en mensen enorm gestegen. Na het lange hiaat tussen de val van het Romeinse Rijk en grofweg het jaar 1000, begon de handel in West-Europa weer op te komen. Voornamelijk langs een grote as die liep van noord naar zuid tussen de Middellandse Zee en de Noordzee. In dat prille begin was de zee nog een te grote uitdaging voor de kooplui, een schip kunnen bemannen en laten varen was simpelweg te duur. Bovendien was de nautische technologie nog wat te primitief om een hoge marge van succes te kunnen garanderen. Te voet moest het dan. Het volstaat om een kaart van Europa te nemen

Houtsnede van de Italiaanse stadstaat Florence uit 1493. Gemaakt door Michel Wolgemut en Wilhelm Pleydenwurff.

en een plaats te vinden die ergens tussen de Lage Landen en Italië ligt. Voordat ze wereldwijd beroemd werd vanwege haar gerenommeerde, bruisende drank, was de Champagnestreek een van de eerste internationale marktplaatsen van de 'herboren' wereld. Kooplui uit heel Europa vonden een paar keer per jaar hun weg naar de heuvelachtige streek om hun koopwaren te verkopen en inkopen te doen, en die vervolgens weer in hun land van origine te verkopen. Een mogelijk tafereel had daar kunnen zijn dat van een Baltische handelaar die de pels van een Russische beer aan een Italiaan probeerde te verkopen, in ruil voor een zakje Turkse saffraan. Na verloop van tijd begon zich, naast het ruilen van goederen, een monetaire economie te ontwikkelen: de Baltische handelaar verkocht zijn Russische pels niet meer voor een zakje saffraan, maar voor een handvol klinkende gouden muntjes. De monetaire economie zette zo haar eerste, onzekere, stapjes na een lange winterslaap. Vooruitgang in de nautische technologie maakte het voor de handelaars mogelijk om verschillende routes uit te breiden. Tegen het einde van de dertiende eeuw werd het mogelijk om vanuit de Middellandse Zee tot aan de havens in het noorden van Europa te varen. In 1277 meerden de eerste schepen uit Genua aan in de haven van Brugge en in 1314 was het de beurt aan de Venetianen. Bovendien werden de politieke omstandigheden in de Champagnestreek in dezelfde periode veel minder gunstig voor een rustig verloop van de handel.

Brugge boven Champagne

Van deze nieuwe omstandigheden profiteerden vooral de havens die het geluk hadden om op die nieuwe route te liggen. Eén daarvan was Brugge. Vanaf de laatste jaren van de dertiende eeuw begonnen handelaars en goederen binnen

Examenvraag

Bron: De Vlamingen stellen zich op langs een beekje

'En nadat zij [de Vlamingen] in de naam van God en van de heilige Joris besloten hadden om te vechten, verlieten ze Kortrijk [...] en namen ze plaats op een grote vlakke weide op de weg naar Gent en ze stopten hier om zich tegen de Fransen op te stellen; zij waren wel zo slim om snel een voordeel te nemen, want in die weide was er een beekje, vijf armen breed en drie armen diep, dat praktisch niet te zien was, behalve als men er bijna in viel. De Vlamingen namen plaats in sikkelformatie langs dat beekje, en niemand was nog te paard, iedereen was te voet, zelfs de heren en de ridders, om zich beter te kunnen verdedigen tegen de Franse cavalerie. Als wapen hadden ze lansen (lansen die beslagen waren en gebruikt worden zoals het grote spit dat men gebruikt tijdens de jacht op het everzwijn) en een grote knobbelige stok zoals een spit met een beslagen en spitsige kop, vastgemaakt aan de stok door een grote ring en perfect om te verwonden en te doorboren. Dit primitieve en grote wapen wordt godendac genoemd, in onze taal buongiorno.'

Uit: Giovanni Villani, *Nova Cronica* (ed. G. Porta), Libro Nono, Capitolo LVI, Parma 1991, pp. 592-593.

Vraag

Gebruik de bron.

Maak duidelijk welk voordeel de lokale steden en stedelingen volgens de bronschrijver hebben ten opzichte van anderen die zich in het gebied begeven.

Op welke wijze komt dit in de bron naar voren?

Voorbeeld van een juist antwoord

De lokale steden en stedelingen kennen de omgeving beter en zijn dus in het voordeel.

Dit komt naar voren in de volgende zin: 'zij waren wel zo slim om ... als men er bijna in viel.'

te stromen in de daarvoor wat vergeten stad van Vlaanderen. In de loop van de veertiende eeuw werd de stad een van de belangrijkste draaischijven van de Europese economie. Een economie die tegelijkertijd veel internationaler was geworden, omdat heel wat van de handelaars die in Brugge kwamen om zaken te doen, opteerden voor een langer verblijf in de stad. Dat wil zeggen dat zij zich, onder andere, meer gingen mengen met de lokale bevolking en met de bestuursleden. Een andere fundamentele innovatie van deze periode was de sterke ontwikkeling van het bankwezen. Wat in de Champagnestreek was begonnen als een ietwat rudimentaire ruil van geld tegen goederen, werd in de loop van de veertiende eeuw een ingewikkelde financiële wereld met internationale transacties. Die mikte niet zozeer, of niet alleen, op het ondersteunen van de handel, maar ook, en soms vooral, op zuivere financiële speculaties. In dit kader kon Giovanni Villani makkelijk aarden in Brugge en een belangrijke rol spelen in de onderhandelingen tussen Filips de Schone en de graaf van Vlaanderen. Hij beschikte over iets wat de vorsten van de middeleeuwen voortdurend nodig hadden, maar altijd tekortkwamen: geld. ▶

Veertiende-eeuws portret van de Florentijn Giovanni Villani. Bron: Nationale Bibliotheek van Oostenrijk.

Miniatuur uit *Grandes Chroniques de France*. Dit is duidelijk een Franse weergave: de Franse cavalerie valt gedisciplineerd de Vlaamse voetsoldaten aan, waarvan er al een paar dood op de voorgrond liggen. Ca. 1375-79. Bibliothèque nationale de France.

Een Florentijn in Brugge

Villani kon een carrière opbouwen bij een bank en kreeg hierdoor toegang tot de hoogste politieke machten van het graafschap Vlaanderen. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw krijgen de kronieken een wat uitgebreider karakter. Maar de vraag blijft waarom Villani, van al die oorlogen en veldslagen die in diezelfde periode plaatsvonden, en dat waren er heel wat, koos voor de Guldensporenslag. Een eerste, voor de hand liggend antwoord, is dat, zoals reeds besproken, de Florentijn een zekere verbondenheid had met de streek en met haar politieke gebeurtenissen. Ook al is het verre van zeker dat Villani aanwezig was in Vlaanderen in 1302, vier jaar daarna was hij er zeker wel. Het is dus goed mogelijk dat hij zich had laten informeren over de stand van zaken. De vorige zin bevat twee belangrijke woorden: informeren en zaken. Zoals iedere gerespecteerde zakenman weet, is informatie van cruciaal belang in de kunst van het zakendoen. Zonder duidelijke informatie over, bijvoorbeeld, de wetten die gelden in een land of over welke producten in trek zijn in een bepaalde streek, kan men moeilijk handeldrijven. Dat brengt ons tot de tweede, wat bredere, reden die Villani aanpooorde om zijn kroniek te schrijven. Zijn *Nova*

Cronica (geschreven tussen 1308 en 1348) kan ook worden gelezen als een soort informatief boek voor een kring van zakenlui die actief waren in de Lage Landen. In zijn boek stond veel waardevolle informatie over de machtsverhoudingen in het graafschap Vlaanderen en in Frankrijk, over wie wie was en wat ze deden, enzovoort.

Moderne historicus

Zoals het een echte historicus betaamd, heeft de lezer de volgende vraag al klaar in zijn hoofd: Gegeven dat Villani waarschijnlijk niet in Vlaanderen was in 1302, hoe kon hij dan aan zoveel informatie komen? In de eerste plaats door zijn plaatselijke connecties. Maar zoals de Romeinen al wisten: *verba volant, scripta manent* (woorden vervliegen, het geschrevene blijft), en dus kunnen wij moeilijk opsporen in welke mate Villani gebruik kon maken van mondelinge, informele informatie. Wat wij wel kunnen proberen op te sporen, is zijn eventuele gebruik van geschriften van 'Belgische' makelij. Het hoeft ook niet te verbazen dat er sporen van andere werken in de *Nova Cronica* gevonden kunnen worden. Om een lang verhaal kort te maken, Villani maakte voornamelijk gebruik van drie werken die op Vlaamse bodem geschreven werden: de *Annales Gandenses*, de *Spiegel Historiae* van Lodewijk van Velthem en de *Chronique Artésienne*. De eerste twee waren Vlaamsgezind en de laatste duidelijk Fransgezind. De beschrijving van de slag is bij Villani niet zo uitgebreid als in het werk van Van Velthem, maar ook niet zo beknopt als in de *Chronique*. Welke is de hoofdbron van Villani's werk geweest? Van alle drie kunnen er gelijklopende fragmenten gevonden worden en de beschrijvingswijze van de opsomming van de strijdkrachten op het veld vlak bij Kortrijk door Villani lijkt erg sterk op die van Lodewijk van Velthem. Op een meer algemeen niveau kunnen wij zeker merken dat het werk van Villani hier en daar wat Fransgezind is, of beter gezegd niet echt lovend over de Vlamingen. Voor de Florentijnen waren deze laatste *conigli pieni di burro*: konijnen vol boter. Dat is waarschijnlijk toe te schrijven aan een niet zo kritisch gebruik van bronnen van Franse makelij, zoals de reeds genoemde *Chronique Artésienne*. Het is moeilijk om precies te weten wat de bronnen van Villani zijn geweest. Zijn levenservaring was zonder twijfel een belangrijke bron van inspiratie. Maar tegelijkertijd was hij niet aanwezig bij de slag zelf, en kwam zijn informatie van andere bronnen. Dat samen toont de moderniteit van de Florentijn als geschiedschrijver en zijn vernieuwende kijk op het vak van historicus. ■

Literatuur

J.F. Verbruggen, *De slag der Gulden Sporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog 1297-1305* (Antwerpen 1952).

P. Trio, D. Heirbaut, D. van den Auweele, ed., *Omtrent 1302*, Alfred Cauchie reeks IV (Leuven 2002).

R. Fegley, *The golden spurs of Kortrijk* (Londen 2002).

H. Johnstone, ed., *Annales Gandenses* (Oxford 1951).

Giovanni Villani, *Nova Cronica* (ed. G. Porta) (Parma 1991).

F. Funck-Brentano, ed., *Chronique Artésienne* (Parijs 1899).

Alle examenvragen in deze *Kleio* staan ook op www.vgnkleio.nl.

Antieke geboorteregeling

Medische en magische middelen in de oudheid

In de antieke wereld was 'kindmaken', in het Grieks *teknopoiein*, het hoofddoel van het huwelijk. Om de verbintenis op dat gebied succesvol te maken (of om reproductie te voorkomen), gaven Griekse schrijvers en artsen uiteenlopende adviezen. Romantiek was er niet bij; met verbazing werd soms opgemerkt dat een man verliefd was op zijn eigen vrouw.

Het was al heel wat als de echtgenote zich als een betrouwbare partner ontpopte. Dan kon zij ten opzichte van haar man de status van 'mindere vriend' bereiken, zoals Aristoteles in zijn *Ethika Nikomacheia* betoogt. De kinderen die zij samen 'maakten' waren bedoeld als oudedagsvoorziening. Normen en wetten schreven die plicht tot het onderhouden van ouders *gèroboskein* (letterlijk het 'ouderdomshoeden') voor. In Atheense rechtsgedingen, waarbij men meer op de man dan op de bal speelde, werd de tegenpartij vaak voor rotte vis uitgemaakt door erop te wijzen dat die zijn burgerplicht om die 'mantelzorg' te verlenen niet was nagekomen: zo'n minderwaardig sujet moest wel schuldig zijn in de onderhavige zaak.

Papyri als bijzondere bron

Rechtszaken van Atheense ouders tegen hun nalatige kinderen kennen we niet, wel uit hellenistisch Egypte, dus na de verovering door Alexander de Grote in 331 v.Chr. De Griekse koloniale bovenlaag paste het toonaangevende Atheense recht toe, ook inzake het recht op bejaardenzorg mits de vader aan zijn opvoedingsplicht had voldaan. Zich beroepend op dit beginsel van *quid pro quo* verzekerde in 222 v.Chr. Pappos in een klaagschrift dat hij zijn zoon Strouthos een goede scholing had gegeven. Zijn zoon weigerde echter aan zijn plicht te voldoen. Ten overstaan van de ambtenaar des konings was overeengekomen dat hij per maand een schepel graan en vier drachmen zou geven, maar zoonlief hield zich niet aan het contract. Er kwam nu een nieuwe afspraak waarbij Strouthos slechts twee drachmen per maand schuldig was. Deze zaak kennen we doordat ze op een papyrus werd opgetekend. (*Papyri met verzoekschriften* 25) Papyrusmateriaal is door de bodemgesteldheid in Egypte onvergankelijk veel beter bewaard gebleven dan waar dan ook in de antieke wereld. Bovendien werd dat schrijfmateriaal ter plaatse geproduceerd, wat het een breder gebruik gaf dan buiten Egypte. Daardoor zijn er naast nieuwe literaire teksten – voorbeeld Menanders blijspel *Gemelijke Man* en het politiek-historische *Bestel van de Atheners* van Aristoteles – allerlei soorten ►

Offerbeeldje van een zwangere vrouw, waarmee de vrouw de goden vroeg om een voorspoedige zwangerschap en bevalling. Gemaakt tussen circa 200 v.Chr.-200 n.Chr.

Anton van Hooff is classicus. Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 8 van zijn boek *Klassieke liefde. Eros en seks naar Ovidius*, dat in maart bij Omniboek verscheen.

documenten aan het licht gekomen, die buiten Egypte vrijwel ontbreken: juridische documenten zoals van de zaak Pappos versus Strouthos, besluiten zoals een door Cleopatra zelf gefiatteerde toewijzing van land, persoonlijke brieven en magische recepten.¹ Van deze twee laatste categorieën geef ik er enkele volledig, als primaire bronnen voor onderwijsgebruik, naast ander materiaal over het onderwerp antieke geboorteregeling. Vooral de brief van Hilarion aan zijn vrouw Alis zal het in de klas goed doen. De magische recepten zullen voor vermaak zorgen.

Hoe te *teknopoiein*?

Paren die wensten te voldoen aan de huwelijkse plicht tot 'kindmaken' kregen van allerlei kanten advies. Zo moesten ze het volgens het leerlicht *Wezen der dingen* van Lucretius (99-55 v.Chr.) op zijn hondjes doen. De vrouw moest niet met haar achterste wiebelen zoals hoeren deden om de gemeenschap prettig te maken en bevruchting te voorkomen. 'Daaraan hebben onze echtgenotes kennelijk geen behoefte.' (*De rerum natura* 4,1269-1277)

Het beste tijdstip voor bevruchting was volgens de gynaecoloog Soranos (eerste/tweede eeuw) wanneer de menstruatie op haar einde liep, contra(re) productief zoals we nu weten. Voor succes moest ook de vrouw er wel zin in hebben. Zij mocht niet

dronken zijn, want anders kreeg ze rare fantasieën die een kind konden misvormen en het bijvoorbeeld het uiterlijk van een aap geven. (*Gynaecologie* 1,36,2; 1,372; 1,39,1)

Teknopoiein voorkomen

Een diametraal tegengesteld effect moet Soranos' advies tot het voorkomen van zwangerschap hebben gehad. Paren die geen kinderen wensten, moesten zich alleen maar in de door hem aangegeven vruchtbare periode onthouden.

Soranos had niets tegen het gebruik van contra-ceptiva, zoals drie tot twee uur voor de coïtus een tampon aanbrengen, die gedrenkt was in wijn waarin boomschors en loog in gelijke hoeveelheden waren gemengd. (*Gynaecologie* 1,62) Loog zal wel zaaddodend werken, evenals het loodwit in een ander recept, maar wat was de bijwerking op het vrouwenlichaam?

Van magische middelen moest Soranos niets hebben, zoals het dragen van amuletten die de baarmoeder van muilezels bevatten. Omdat deze dieren doorgaans steriel zijn, zouden hun baarmoeders een overeenkomstige werking op die van vrouwen moeten hebben.

Een voorbehoedsmiddel met lange werking wordt geadviseerd door een arts uit de school van Hippokrates: 'Contraceptivum: als men niet zwanger moet raken, dompel dan een boonvol

Grieks aardewerk waarop een huwelijksproces staat afgebeeld. Gemaakt tussen 440 en 430 v.Chr. Bron: British Museum.

koperpoeder in water en geef dat te drinken. Stellig wordt men dan een jaar niet zwanger. (*Vrouwenaandoeningen* 1,76)² Een magisch middel van het soort dat Soranos afwees, was: ‘Een contraceptief: neem een doorboorde boon en draag het als amulet na het in een stuk huid van een muilezel gestopt te hebben.’ (*Griekse Magische Papyri* 63,26-28) Ook hier werd gerekend op de magische werking van een stuk muilezel.

In de collegezaal heb ik de vrouwelijke studenten wel gewaarschuwd dat ik net als Soranos niet instond voor de deugdelijkheid van dit middel. Het volgende magische middel zou zelfs jaren onvruchtbaarheid verzekeren. Je moest er heel wat moeite voor doen, maar dan had je ook wat:

*‘Een contraceptief, uniek in de wereld: neem zoveel zaden van de linzenwikke als het aantal jaren dat je onvruchtbaar wilt zijn.’³ Stop ze in menstruatiebloed en in het orgaan van de vrouw zelf. Neem een levende kikker en stop linzewikkezaden in zijn bek, zodat hij ze slikt, en laat de kikker los op de plaats waar je hem ving. Neem dan een zaadje van het bilzekruid, stop dat in de melk van een merrie en neem het snot van een koe; doe dat samen met gerstekorrels in een stukje leer gemaakt van een reekalf en maak het van buiten vast met muilezelhuid.’⁴ Maak het als amulet vast. Draag het als amulet bij afnemende maan, onder een vrouwelijk hemeltekken, op de dag van Kronos of Hermes. Meng met de gerstekorrels ook oorsmeersel van een muilezel.’ (*Griekse Magische Papyri* 36,320-332)*

Abortiva

In het Hippokratische *Vrouwenaandoeningen* worden ook recepten voor abortiva gegeven. Het Grieks noemt ze *ekbolia*, uitwerpers: ‘Toedienen: de wortel van zeepkruid gladgewreven, ongeveer drie vingerdikten, die drenkend in honing.’ (*Vrouwenaandoeningen* 1,78) Zeepkruid dat vroeger gebruikt werd om vlekken uit wasgoed te verwijderen, bevat immers de giftige stof saponine. We mogen aannemen dat dit brouwsel niet voor oraal gebruik bedoeld was. Uitdrukkelijk wordt een uitwendige toepassing – nou ja, niet oraal – beschreven in dit recept: ‘Een ander *ekbolion* ingegoten in baarmoeders: wrijf saffraan fijn, ongeveer een drachme wegend, giet het in ganzenvet en laat het zo lang mogelijk zitten.’ (*Vrouwenaandoeningen* 1,78)

Een aantal keren is ook sprake van een tampon, een *pepos*, hoewel de *Eed van Hippokrates* het aanbrengen van een ‘verdervend tampon’ verbodt. De rol van de fameuze artseneed was echter zelfs binnen de Hippokratische school maar beperkt. Voor andere medische scholen gold hij helemaal niet. De eed verbiedt trouwens de arts slechts het gebruik van dit specifieke middel, dat heimelijk kon worden aangebracht. Zo kon de echtgenoot namelijk onbemerkt beroofd worden van nageslacht.

Soranos laat wel een ‘verdervend tampon’ – de term uit de artseneed – aanbrengen, als sluitstuk van pogingen een abortus te provoceren. Begonnen moest worden met langdurig baden, weinig eten en het aanbrengen van verzachtende tampons. Wijn drinken was taboe. Daarna kreeg de vrouw een flinke adering. Vervolgens moest ze hevig geschud worden met behulp van trekdiere – die kennelijk een wagen over hobbelig terrein trokken. Bij uitblijven van succes moest de therapie worden herhaald, versterkt door het legen van de maag en het toepassen van een klysmas. Daarna moest die funeste tampon worden aangebracht. (*Gynaecologie* 1,65)

Ovidius en Corinna

Soranos wijst het gebruik van instrumenten af wegens het risico van beschadiging van de omliggende organen. (*Gynaecologie* 1,65,8) Dat had Corinna, de (fictieve?) geliefde van Publius Ovidius Naso (43 v. Chr.-17 v. Chr.) gedaan, althans dat beweert hij in *Amores* 2,13 en 14. De gedichten in deze bundel geven allerlei verwickelingen weer die zich tijdens een liefdesgeschiedenis kunnen voordoen. Daarom heb ik ze naast zijn *Ars amatoria* (Liefdeskunde) en *Remedia amoris* (Geneesmiddelen tegen liefde) gebruikt als leidraad in mijn boek over antieke erotiek en seksualiteit.

‘Omdat muilezels doorgaans steriel zijn, zouden hun baarmoeders een overeenkomstige werking op die van vrouwen moeten hebben, daarom droegen vrouwen een amulet met stukken van muilezelbaarmoeders’

Ovidius schrijft: ‘Doordat ze ondoordacht de last van haar zwangere buik verdiert, ligt Corinna ziek op de rand van de dood. Door zonder mijn medeweten zo’n groot risico te nemen, verdient ze mijn woede, maar woede wijkt voor vrees. En ze had nog wel van mij ontvangen – althans dat geloof ik; mij geldt nu eenmaal vaak als feit, wat kan zijn.’ (*Amores* 2,13,1-6)

De laatste wending is Ovidius op zijn best: in een wereld waarin mannen zichzelf bloedserius namen, had hij zelfspot. Maar tegen Corinna en haar sekse barst hij uit in een felle tirade: waarom richten de vrouwen, die vrijgesteld zijn van krijgsdienst, wapens tegen zichzelf? Is er nu echt geweld nodig om buikrimpels te voorkomen? Als vrouwen dit van oudsher hadden gedaan, was het mensdom uitgestorven. Allerlei helden waren niet geboren. De aarde was verstoken gebleven van de Caesaren.⁵ Ook zij, Corinna, was zelf nooit ter wereld gekomen als haar moeder had gedaan wat zij deed. En ook Ovidius had nooit het levenslicht aanschouwd als zijn moeder hem ►

¹ Onlangs in een Nederlandse vertaling ter beschikking gekomen: Aristoteles, *De staatsinrichting van Athene*, vert. door Josine Blok en Ton Kessels (Boom, Amsterdam 2019).

² Hippokrates zelf leefde van ca. 460 tot 370 v. Chr.; onder zijn naam is een omvangrijke collectie geschriften overgeleverd. Het is duidelijk dat de meeste geschriften uit dit *Corpus Hippocraticum* niet van de stichter van zijn school zijn. Niet alleen de omvang, maar ook de tegenstrijdigheden bewijzen dat, zoals ten aanzien van het aanbrengen van abortieve tampons.

³ Linzenwikke, ook wel bittere wikke of erve (*Vicia ervilia*), is een van de acht eerste plantensoorten die werden gedomesticeerd aan het begin van de neolithische revolutie. De gesplitste zaden lijken op linzen, maar zijn bitter en pas na herhaaldelijk weken en koken eetbaar voor mensen.

⁴ Bilzekruid (*Hyoscyamus niger*) is een een- of tweejarige plant uit de nachtschadefamilie (*Solanaceae*). Het zaad is grijsbruin en tot 1 x 1,3 mm groot. De zaden verspreiden een krachtige en karakteristieke geur wanneer ze worden geplet. De gehele plant is zeer giftig.

⁵ Vleit Ovidius hier oprecht het keizershuis of is hier sprake van een ironische ondertoon? Die vraag roepen andere verwijzingen naar Augustus in *Amores* telkens op. Anders dan Vergilius en Horatius, die voor hun bestaan afhankelijk waren van Augustus’ gunsteling Maecenas, beschikte Ovidius over genoeg familievermogen om zelfstandig als dichter te leven.

in de buik gesmoord had. Maar ja, hij was echter wel gedoemd te sterven, namelijk aan de liefde. Verontwaardigd roept hij vrouwen toe: ‘Waarom legen jullie met erin gestoken wapens de buik en dienen gemeen gif toe aan nog niet geboren?’ (*Amores* 2,14,27-28)

Ovidius bidt tot de Egyptische godin Isis om zijn ‘meesteres’, *domina*, het leven te laten, dat Corinna vervolgens aan hem zal geven. Ook de Grieks/Romeinse geboortegodin Ilithyia wordt door Ovidius aangeropen. Hij belooft haar een wierookoffer te brengen, en bij inlossing van zijn gebed krijgt ze een wij-altaar met de inscriptie: *Corinna gered. Naso*.

Mits er een veilige methode werd gebruikt, was abortus provocatus de hele Grieks-Romeinse oudheid door dus geen taboe. Christelijke schrijvers verwierpen pas vruchtafdrijving principieel. Want met het lichaam werd in het moederlijke lichaam ook de ziel gevormd, volgens Tertullianus (ca. 160 n.Chr.-ca. 230 n.Chr.) in zijn monografie. (*De anima* 37,2)

Postnatale geboorteregeling

Ten slotte bestond er natuurlijk ook de mogelijkheid tot wat we cynisch ‘postnatale geboorteregeling’ kunnen noemen, namelijk door zich te

ontdoen van een ongewenste baby. Hoe vanzelfsprekend deze verwijdering was, blijkt uit de brief die Hilarion op 17 juni van het jaar 1 v.Chr. stuurde aan zijn vrouw Alis, die hij als zus aanspreekt.⁶ Na een allerhartelijkste groet aan haar, de verder onbekende meesteres Berous en hun dochtertje Apollonarisje bezweert hij zijn vrouw zich geen zorgen te maken als hij niet meteen naar huis komt. Als zorgzame huisvader verdient hij in de metropool Alexandrië geld voor zijn gezin en zal haar het loon sturen. Maar dan komt er een onverwachte wending (als ik deze papyrus als in powerpoint presenter, geef ik om het publiek te schokken het tweede deel pas als het eerste stuk is behandeld):

‘Hilarion aan zijn zus Alis, hartelijke groeten en ook aan mijn meesteres Berous en aan Apollonarisje. Je moet weten dat we nog steeds in Alexandrië zijn. Maak je geen zorgen als de anderen teruggaan en ik nog in Alexandrië blijf. Ik bid en smeek je: zorg voor ons kindje. En zodra we loon ontvangen, stuur ik het je stroomopwaarts. Als je soms de baby krijgt, als het mannelijk zou zijn, laat het, als het vrouwelijk is, doe het weg. Je hebt tegen Aphrodisias gezegd: ‘Vergeet me niet. Hoe kan ik je vergeten. Ik smeek je: maak je geen zorgen.’ (Papyri uit Oxyrhynchus 4,744)

Twee meisjes hebben betekende dat twee bruidschatten moesten worden opgehoest, dat was Hilarion kennelijk te begrotelijk. Het ideale gezin van de middenklasse omvatte één dochter, die men als bindmiddel binnen het netwerk kon uit-huwelijken, en twee zoons – in de berekening dat er toch wel één zou overleven.

Op de mesthoop

Ongewenste kinderen werden in Egypte vaak op de mesthoop buiten de bebouwde kom gedeponeerd. Ze waren niet per se ten dode opgeschreven, want er zijn uit papyri vondelingen bekend die worden aangeduid met ‘genomen van de grond’, of ‘van de mest genomen’. Waarschijnlijk voorzagen de vindsters zich zo van slavinnetjes – over hun gebruik moeten we de somberste ideeën hebben. Een slavin had zelfs de naam ‘Mestse’ (*Koprè*). Onder de ongeveer veertig bewaarde zoogcontracten op papyrus gaat het vaak over het

Boven: Romeinse grafsteen voor een baby. Gevonden in Metz, Frankrijk. Bron: Musée de La Cour d'Or, Metz. Rechts: De Spartaanse babykeuring. Schilderij gemaakt door Jean-Pierre Saint-Ours in 1785. Bron: Bavarian State Paintings Collection.

uitbesteden van zo'n vondeling aan een min voor de periode van achttien maanden tot twee jaar. Als de zuigeling in die periode stierf, was de zoogster contractueel verplicht een andere baby van melk te voorzien – een voorzorgsmaatregel tegen verwaarlozing en tevens bewijs dat vondelingen 'voor het oprapen' lagen.

Ook infanticide was niet taboe, zeker in het geval van een gebrekkig kind. Soranos raadde aan dat de vroedvrouw bij wijze van toets de pasgeborene op de grond legde. Als het kind niet hard huilde, was het kennelijk niet levensvatbaar. Dan was het geraden zich ervan te ontdoen. (*Gynaecologie* 2,10) Er bestond zelfs een woord voor het 'inpotten' van een ongewenste baby: *enchutrizein*. Dat het nog levende kind daarin stierf, was in het antieke besef geen directe doding. In het Rome van de oertijd was de vader volgens de *Wetten van de twaalf tafelen* (4,1) verplicht zich van een misvormde zoon te ontdoen.

In de ideale staat die Aristoteles in zijn *Politika* ontwierp – die een stuk minder totalitair is dan die van Plato's *Politeia*, maar toch – 'moet de wet over wegdoen en grootbrengen van geboren en zijn dat men niets mismaakt grootbrengt. Bij een kinderoverschot: als de heersende opvattingen zich verzetten tegen het wegdoen van geboren en, moet het kindertal wettelijk beperkt worden [...] Als sommige paren zich daaraan niet houden, moet abortus worden toegepast. (*Politika* 1335b19-25)

Hier wordt dus een ingrijpen van de overheid voorzien. Dat was tot misprijzen van de meeste antieke zegslieden praktijk in Sparta. Daar werden pasgeborenen gekeurd op levensvatbaarheid: 'Het was niet aan de verwekker uit te maken of het verwekte kind zou worden opgevoed, maar hij bracht het naar de stadshal waar de oudsten van de stammen zitting hielden. Zij gingen na of de baby stevig gebouwd en sterk was; zo ja, dan gaven ze

de opdracht het groot te brengen en wezen hem een van de negenduizend landloten toe. Maar als het om een lelijke misvorming ging, stuurden ze hem weg naar de zogeheten aflegplaatsen (*Apothetai*), een plaats met ravijnen bij het Taigetosgebergte. Ze vonden dat het voor hem geen zin had te leven en ook dat de gemeenschap niets had aan iemand die niet meteen vanaf het begin was aangelegd voor kwaliteit en kracht.' (Ploutarchos, *Lykourgos* 16,1)

Telden baby's dan niet?

De conclusie ligt voor de hand: een zuigeling meer of minder deed er niet toe in een wereld waarin de helft het tweede levensjaar toch niet haalde. Pas als een kind de kinderziektes te boven was, zou de vader zich eraan hechten. Dit beeld, dat past in dat van Philippe Ariès, behoeft toch retouchering.⁷ Er zijn aangrijpende grafteksten voor peuters en baby's bewaard. Een voorbeeld:

'Aan de doodsschimmen van Eucopio Lucius Curius die 6 maanden 3 dagen leefde, de allerzoetste, allerliefste, allerfijnste baby, die nog niet kon praten. Voor hem hebben zijn ouders Terminalis, huisgeboren slaaf, evenals Sosipatra (deze grafsteen) laten maken.'

Nog sprekender in zijn eenvoud is de grafsteen voor Aelolia die als tekst slechts de afkorting DM (*Dis Manibus* wat 'voor de godenschimmen' betekent) met haar naam heeft, met het reliëf van het ingebakerde wicht. Toen het christendom de overhand kreeg, namen de grafteksten voor kinderen aanmerkelijk toe. Deze toename spoort met de opvatting dat ook zij als volwaardige mensen met een ziel werden gezien.

In veel opzichten, bijvoorbeeld ten aanzien van eigendoding, euthanasie en seksualiteit legt de late, christelijke oudheid normen vast die eeuwen zullen gelden. Daarvóór overheerst een laconieke houding tegenover zulke levenszaken. Ten aanzien van geboorteregeling was het niet anders. ■

De vlakte met Mene-laion en Sparta, met daarachter het Taigetosgebergte. Was daar de aflegplaats voor Spartaanse baby's? Foto: George E. Koronaios.

■ Huwelijken tussen (volle) broers en zussen kwamen in Egypte voor om zo het familievermogen intact te houden, maar 'zus' werd ook gebruikt als lieve aanspreekvorm.

■ Philippe Ariès, *De ontdekking van het kind* (Prometheus, Amsterdam 1987); oorspronkelijke uitgave: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Plon, Parijs 1960).

Op twee plekken tegelijk

Drie modellen voor blended geschiedenisonderwijs

Scholen zullen waarschijnlijk fysiek onderwijs combineren of gaan combineren met online onderwijs. Deze combinatie van verschillende vormen van leren wordt *blended learning* genoemd. Hoe kun je dat aanpakken als geschiedenisdocent?

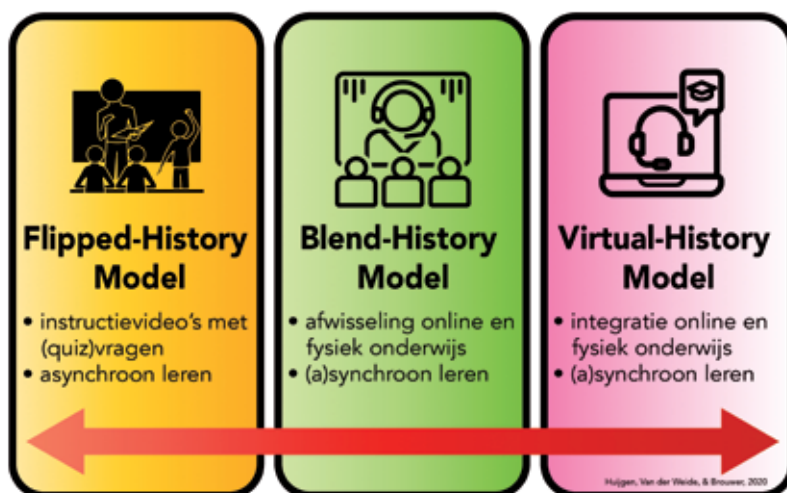
Tim Huijgen is universitair docent en vakdidacticus geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij docent geschiedenis op het H.N. Werkman Stadslyceum in Groningen. **Stefan van der Weide** is docent geschiedenis op Stad & Esch in Meppel. **Marije Brouwer** is vakdidactica geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en docente geschiedenis op Het Drachtster Lyceum.

Bij *blended* onderwijs wordt vaak tot 79 procent van de leerstof online aangeboden.¹ Een belangrijk uitgangspunt is dat *blended learning* geen 'losse' werkvorm is die je in een les inzet. Het is een principe voor het ontwerpen van onderwijs. Onderzoek laat positieve effecten zien op leerprestaties van leerlingen, maar hoe organiseer je *blended learning* in het geschiedenisonderwijs?² Staker en Horn (2012) hebben een handig overzicht gemaakt welke vormen van *blended learning* mogelijk zijn.³ Gebaseerd op deze vormen hebben we drie modellen ontwikkeld voor het ontwerpen van *blended* geschiedenisonderwijs (zie figuur 1). De modellen staan niet op zichzelf, maar kunnen met elkaar worden gecombineerd. Binnen ieder model kan worden gevarieerd met de verdeling tussen online en fysieke leeractiviteiten.

heid tot het inkorten van de fysieke lessen waarin aanwezigheid van een docent noodzakelijk is. Hierdoor zijn leerlingen minder lang op school en dit leidt weer tot betere mogelijkheden voor spreiding van klassen en lessen in een schoolgebouw. Brugklasleerlingen kunnen bijvoorbeeld thuis, via YouTube, een instructiefilmpje van vijftien minuten bekijken over het Romeinse Rijk en bijbehorende vragen beantwoorden. In de aansluitende fysieke les, van bijvoorbeeld 30 of 45 minuten, wordt vervolgens het begrip van het onderwerp gecontroleerd, feedback gegeven op de gemaakte vragen en eventueel een (verdiepende) opdracht gemaakt onder begeleiding van de docent.

Blend History Model

Het *Self Blend Model* is een onderwijsvorm waarbij leerlingen zelf vakken of lessenseries kiezen die zij online volgen. Vaak gebruiken scholen dit om het leren van leerlingen te verrijken en verdiepen. Hierop gebaseerd ontwikkelden wij het meer docentgestuurde *Blend History Model* waarbij een docent vooraf bepaalt welke onderdelen van het curriculum online dan wel fysiek worden gevolgd. Een blok onderwijs op school wordt steeds afgewisseld met een blok online onderwijs. Het afstandslernen kan via asynchrone leeractiviteiten, zoals het maken van opdrachten waarop leerlingen individuele feedback ontvangen, of via synchrone leeractiviteiten, zoals online lessen in bijvoorbeeld *Teams*, of via een combinatie van beide.

Hierboven: **Figuur 1.** Overzicht van de drie modellen.
Rechterpagina: **Figuur 2.** Hulpvragen bij het bespreken van de modellen.

Flipped History Model

De eerste vorm is gebaseerd op het *Flipped Classroom Model* en laat leerlingen zelfstandig en buiten school bijvoorbeeld instructievideo's bekijken, artikelen lezen, of podcasts luisteren over een specifiek historisch onderwerp of een vaardigheid. Dit kan worden gecombineerd met (quiz)vragen, die online of in een fysieke les worden besproken. Een gedifferentieerde voorbereiding kan door instructiefilmpjes van verschillende niveaus aan te bieden of te variëren in de moeilijkheidsgraad van de bijbehorende vragen. Dit model geeft de mogelijk-

'Compenseer verminderde lestijd niet met veel meer (online) opdrachten'

Doordat leerlingen vaker thuis onderwijs volgen, zijn zij minder lang op school. Binnen de online blokken kunnen verschillende modules worden ontworpen, zodat deze aansluiten bij de behoefte en interesse van verschillende leerlingen. Op deze manier kan keuzevrijheid (*self-blend*) binnen het model worden ingebouwd. De lessen voor atheneum 4 kunnen bijvoorbeeld beginnen op school met onderwijs over de prehistorie en oudheid. Na deze lessen wordt het onderwijs over

¹ Allen, E.I., Seaman, J., & Garrett, R. (2007). *Blending in: The extent and promise of blended education in the United States*. Sloan Consortium.

Hulpvragen bij implementatie modellen

Individuele voorbereidende vragen

- Waar ben ik als geschiedenisdocent volgens mij en volgens anderen goed in?
- Waar ben ik als geschiedenisdocent volgens mij en volgens anderen minder goed in?
- Van welke onderwijsactiviteiten krijg ik energie?

Gezamenlijke voorbereidende vragen

- Wat willen wij bereiken bij onze leerlingen (missie en visie)?
- Hoe ziet onze onderwijscontext¹ eruit?

Discussievragen voor sectievergadering

- Wat zijn de voor- en nadelen van ieder model voor onze missie, visie en onderwijscontext?
- Welk model spreekt ons, rekening houdend met onze onderwijscontext, het meeste aan?
- Is een combinatie van de modellen handig voor onze onderwijscontext?
- Welke verdeling willen wij tussen fysieke en online leeractiviteiten?
- Hoe monitoren wij het leerproces van leerlingen?
- Hoe zorgen wij voor voldoende technologische ondersteuning voor docenten en leerlingen?
- Gebaseerd op de individuele voorbereidingsvragen: wie gaat wat doen en wanneer?

Het is handig de vragen in bovenstaande volgorde te bespreken.

1) Met de onderwijscontext wordt bijvoorbeeld bedoeld welke ervaringen leerlingen en docenten hebben met digitaal onderwijs, hoe goed leerlingen zijn in zelfgestuurd leren, welke mogelijkheden het lesrooster biedt, welke beperkingen en mogelijkheden het schoolgebouw heeft, welke (technologische) randvoorwaarden er zijn en andere relevante vragen m.b.t. mogelijke implementatie van de modellen.

Flipped-History Model

- instructievideo's met quizvragen
- asynchroon leren

Blend-History Model

- afwisseling online en fysiek onderwijs
- (a)synchroon leren

Virtual-History Model

- integratie online en fysiek onderwijs
- (a)synchroon leren

Huijgen, Van der Walde, & Bouwens, 2021

de middeleeuwen volledig online aangeboden. De lessen over de zestiende eeuw worden vervolgens weer volledig op school gegeven.

Virtual History Model

Dit model is gebaseerd op het *Enriched Virtual Model*. Leerlingen gaan hierbij niet alle dagen naar school, maar werken bijvoorbeeld na een startbijeenkomst op school thuis verder aan opdrachten. De fysieke lessen kunnen grootschalige hoorcolleges zijn of kleinschalige werkcolleges. De online lessen kunnen bestaan uit asynchrone en synchrone leeractiviteiten. De online leeractiviteiten kunnen gedifferentieerd van vorm zijn, zodat leerlingen kunnen aansluiten bij wat zij op dat moment nodig hebben. Online onderwijs vormt het uitgangspunt bij dit model, waardoor leerlingen minder vaak op school zijn.

De Eerste Wereldoorlog wordt bijvoorbeeld normaal gesproken in de derde klas behandeld in ongeveer acht lessen. In het *Virtual History Model* zijn de leerlingen de eerste les fysiek aanwezig en geeft de docent uitleg over de opzet van de lessenserie en de leerdoelen, en wordt voorkennis geactiveerd. Daarna (een tijdsperiode die overeenkomt met ongeveer zes fysieke lessen) werken leerlingen thuis aan klaargezette opdrachten, volgen zij webinars en krijgen zij online feedback. De docent monitort het leerproces gedurende de lessenserie en maakt het leren zichtbaar door regelmatig de voortgang met leerlingen te bespreken. De lessenserie wordt afgesloten met een fysieke les waarin leerlingen bijvoorbeeld een presentatie houden over wat zij hebben geleerd, en waarin zij feedback ontvangen van medeleerlingen en hun docent.

Implementatie van de modellen

Wanneer een gesprek (binnen de sectie) over de modellen wordt gevoerd, is het aan te raden om niet te denken in bestaande structuren. Discussieer bijvoorbeeld over verschillende rollen binnen een sectie. Het is denkbaar dat niet iedere docent meer fysiek les hoeft te geven, maar dat deze collega zich (in een bepaalde periode) kan richten op het ontwerpen en/of verzorgen van online leeractiviteiten binnen een model. Voor het op gang brengen van dit gesprek hebben wij een aantal hulpvragen opgesteld die opgenomen zijn in figuur 2. ■

- Spanjers, I.A.E., Kónings, K.D., Leppink, J., & van Merriënboer J.J.G. (2014). *Blended leren: Hype of verrijking van het onderwijs?* Kennisnet. Zie tinyurl.com/y8a2ay7q.
- Staker, H., & Horn, M.B. (2012). *Classifying K-12 Blended Learning*. Innosight Institute. Zie tinyurl.com/yb92bdyw.
- Tips zijn gebaseerd op een overzichtsstudie van NRO naar de effecten van *blended* onderwijs. Zie tinyurl.com/yafsp2a6.

Vijf tips voor *blended* onderwijs

Ten slotte vijf tips bij het ontwerpen en invoeren van *blended* geschiedenisonderwijs.⁴

1. Gebruik leermiddelen van goede kwaliteit. Je kunt bijvoorbeeld lesmateriaal gebruiken van het project *De feiten voorbij* wanneer je aan de slag wilt gaan met causaliteit (tinyurl.com/yc65vhfa). De bundels van *Actief Historisch Denken* (tinyurl.com/y8ukrbam) of de drietrapsdidactiek van Tim Huijgen voor het onderwijzen van contextualiseren (tinyurl.com/yahwpdhe) zijn hiervan ook voorbeelden.
2. Gebruik quizen om het leerproces van leerlingen te monitoren. Dit kan via handige online tools, zoals Edpuzzle en Quizizz.
3. Maak het onderwijsprogramma niet zwaarder voor leerlingen door verminderde lestijd te compenseren met veel meer (online) opdrachten.
4. Stimuleer samenwerking en communicatie tussen leerlingen onderling, en tussen leerling en docent. Gebruik hiervoor online tools die dit kunnen faciliteren.
5. Kies betrouwbare online tools en zorg voor technische ondersteuning in geval van problemen.

Op grand tour!

Naar Rome met Jan Teding van Berkhout, 1739-1741

Wanneer de zomer in het land is, vertrekken (normaal gesproken) miljoenen Nederlanders naar vakantiebestemmingen in binnen- en buitenland. Rome blijft een populaire bestemming voor *city trippers*, *foodies* en *fashionista's*, scholieren en culturele meerwaardezoekers. Maar hoe reisden Nederlanders naar Italië bijna driehonderd jaar geleden?

Portret van Jan Teding van Berkhout. Schilderij door Philip van Dijk, 1742. Privécollectie.

Letterlijk tientallen brieven bleven er bewaard. Kort en bondig, of eerder langdradig. Neergeschreven in een keurige hand of slordig en *in den haest*. Formeel en stijf of ongedwongen en recht voor zijn raap. Wie ze vandaag wil lezen, kan daarvoor naar het Nationaal Archief in Den Haag. Oorspronkelijk werden ze geschreven door Jan Teding van Berkhout en zijn kleurrijke familieleden: oom Paulus, zijn broers Pieter (*l'ainée*) en Coen(raad) (*le cadet*), zus Susanna, en tal van andere vrienden en bekenden.¹ Berkhout schreef zijn brieven op zijn klassieke grand tour naar Rome in de eerste helft van de achttiende eeuw. Naast zijn reisjournaal – een dikke pil van nog eens honderden folio's – bieden de brieven een ongemeen boeiend inzicht in de praktijk van reizen in het ancien régime.² Wie monsterde er allemaal aan op een grand tour? Welke bestemmingen waren populair? Met welke praktische beslommeringen hadden reizigers af te rekenen? En hoe ervaren die achttiende-eeuwse reizigers hun tocht? Berkhouts brieven lichten alvast een tipje van de sluier op.

Frisse twintiger

Veelzeggend voor het doorsnee profiel van grand tour-reizigers is het portret dat Jan Teding van Berkhout kort na zijn terugkeer uit Rome liet vervaardigen door de Haagse schilder Philip van Dijk. Berkhout liet zich portretteren als een frisse twintiger. Traditioneel was een grand tour immers voorbehouden aan jongere mannen – langere reizen voor vrouwen waren nog steeds taboe – die net hun opleiding aan de Latijnse school en de universiteit hadden afgerond. Een klassieke grand tour naar Italië, Frankrijk en Zwitserland nam immers een paar jaar in beslag. Berkhout was bijvoorbeeld meer dan achthonderd dagen onderweg. De reis liet zich dan ook moeilijk combineren met een gezin en een actieve carrière. Na zijn terugkeer huwde Berkhout met de steenrijke Cornelia Hillegonda van Schuylenburch en begon hij aan een loopbaan in de lokale bestuursraden van Delft. Uit het portret blijkt ook dat Berkhout van voorname huize was. Met zijn modieuze jas en vest, de kanten *jabot* van zijn hemd, de elegante wandelstok, de vergulde degen en de smaakvolle

pruik straalt Berkhout eerst en vooral een tomeloze finesse uit. Maar tegelijk zijn de attributen ook een weinig subtiele verkliker voor de torenhoge welstand van de familie. De Berkhouts behoorden immers tot de rijkste families van de Republiek: een smalle toplaag van vermogende topambtenaren, regenten en kooplui die hun fortuin hadden gemaakt in de Gouden Eeuw. Louter voor hen was een lange grand tour weggelegd, omdat die – ook letterlijk – handenvol geld kostte. Berkhout was een beetje atypisch, omdat de Italiëreis precies om die reden vaak voorbehouden bleef aan de eerstgeborene. Door de luxueuze kledij en attributen, die hij allicht in Rome, Parijs of Londen op de kop getikt had, creëerde Berkhout in ieder geval een blijvende herinnering aan zijn klassieke grand tour. Natuurlijk zijn er in het portret nog andere referenties te ontdekken naar de reis. Klassiek beeldhouwwerk duikt bijvoorbeeld op in de achtergrond: een aantrekkelijke buste van Venus achter het groene gordijn, gespierde mannenlijven op de boekenkast, een kolosale dekselvaas. Toeschouwers ►

Gerrit Verhoeven doceert cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en doet onderzoek naar reizen en de grand tour.

¹ Meer achtergrond over de familie in: Cornelis Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950* (Amsterdam 1986).

² Voor de originele brieven: Nationaal Archief (voortaan NA), FA Teding van Berkhout 267, 309, 324, Correspondentie van Jan met Paulus, Pieter en Coenraad (1739-41). Voor het reisjournaal: NA, FA Teding van Berkhout 353, *Journal de mon voyage* (1739-41).

Gezicht op de Engelenburch te Rome. Toegeschreven aan Pierre Antoine Demachy, 1750-1800. Rijksmuseum Amsterdam.

3 Meer over dat culturele ideaal: Gerrit Verhoeven, *Mastering the Connoisseur's Eye. Paintings, Criticism and the Canon in Dutch and Flemish travel culture, Eighteenth-Century Studies* 46 (2012), pp. 29-56.

4 NA, FA Teding van Berkhout 324, Brief van Coenraad aan Jan, 6 januari 1740.

herkenden ze als een niet mis te verstane oogwenk naar de ultieme bestemming van de reis: het klassieke Rome. Kennismaken met de laatste overblijfselen van de antieke beschaving vormde dan ook het hoofddoel van de grand tour. Met Tacitus, Vergilius, Cicero en andere Romeinse schrijvers in de hand struinden reizigers over het Forum Romanum, de Tarpeïsche rots en de Via Appia, bezochten ze het Colosseum, het Pantheon en de Thermen van Diocletianus. Ook dwaalden ze rond in de talloze musea en collecties in Rome om een glimp op te vangen van de Laocoöngroep in het Vaticaan, *Lo Spinario* (of jongen met de doorn in de voet) in de Palazzo dei Conservatori en tal van ander iconisch beeldhouwwerk uit de Romeinse of Griekse oudheid.

‘Naast doorwrochte kennis van kunst was ook het spreken van een mondje Frans onontbeerlijk voor een heer van stand’

Dat klassieke programma kreeg zijn beslag in de late zestiende eeuw, toen Justus Lipsius en andere beroemde humanisten de klassieke grand tour aanstipten als de ideale voltooiing van een elite opleiding. In essentie was de tocht dan ook bedoeld als een educatiereis, waarbij de jonge snaak de *utilitas* (het nut) liet primeren op de *voluptas* (het plezier). Formele educatie – bij voorkeur bekroond met een academische bul van een beroemde Italiaanse of Franse universiteit – werd daarbij traditioneel gecombineerd met praktijkonderwijs in talen, conversatie, dansen, schermen, paardrijden en andere noble *artes*. Dat humanistische ideaal was ten tijde van Teding van Berkhout echter vervaald. In de achttiende eeuw veranderde de klassieke grand tour dan ook steeds meer in een brede kunst- en cultuurreis.

(Re)oriëntatie

Dat nieuwe ideaal drukte ook een stempel op de geografische blauwdruk van de reis. Traditioneel was Rome de ultieme bestemming en bij Berkhout was dat niet anders. Na zijn vertrek in 1739 sjeesde hij in spreekwoordelijke sneltreinvaart naar het zuiden van Frankrijk, om daar per schip naar Napels te reizen. Berkhout deed op zijn reis door Italië alle verplichte haltes aan – Firenze *la bella*, Venezia *la ricca*, Milano *la grande*, Bologna *la grassa* en Ravenna *l'antica* – maar bezocht ook vele kleinere steden. Toch kaapte Rome de meeste aandacht weg. Berkhout vulde pagina na pagina van zijn reisverhaal met een eindeloze opsomming van alle meesterwerken uit de renaissance en barok. Architectuur, beeldhouwwerk en schilderijen werden niet alleen tot in de kleinste details beschreven, Berkhout etaleerde ook graag zijn kennis als *connoisseur* door te verwijzen naar compositie, dessin, coloriet, perspectief, of *clair-obscur*.³ Dat paste ook in de verwachtingshorizon van oom Paulus en broer Pieter, die voortdurend op het belang van een brede culturele vorming hamerden. Naast doorwrochte kennis van kunst was ook het spreken van een mondje Frans onontbeerlijk voor een heer van stand. Paulus en Pieter vonden dan ook dat Jan hun in de taal van Molière moest schrijven over al zijn culturele ontdekkingen. Dat eenzijdige culturele dieet begon echter al gauw

Berkhouts keel uit de hangen. Samen met zijn jongere broer Coen (raad) stak hij de draak met de hooggestemde idealen van Paulus en vooral Pieter ‘die van de antiquityten en van de schilderkonst te Roomen een hoope kan schrijven dat een brief van dubbelt port uitmaakt’.⁴

Parijs en Londen boden een gevarieerder palet. Eerst en vooral maakte Parijs zijn status als modemetropool meer dan waar. Niet alleen liet Berkhout zich bij aankomst helemaal in het nieuw steken, hij werd ook voortdurend overspoeld door verzoeken van familieleden, vrienden en bekenden om voor hen spullen te kopen. Meubels voor oom Paulus, ornamenten voor Pieters koets, wat sieraden voor Susanna, een spiegel voor neef Hop, een bestelling voor mevrouw Wassenaer, een haardstijl voor meneer Valencis, en tal van andere bestellingen. Jan liep er graag alle luxueuze winkels van de *rue Saint-Martin* of de *rue Saint-Denis* voor af. Met de talloze stalletjes was ook het *Palais du Parlement* een walhalla voor koopjesjagers. Daarnaast waren er natuurlijk ook het theater en de opera, een eindeloze reeks elegante bals en andere society-avondjes, de koorddansers, het poppenspel, de *opéra comique* op de *foire Saint-Germain* en tal van ander vermaak. Bovendien was Parijs de ideale stad om langs pleinen, parken, kerken en paleizen te flaneren. Vooral de projecten van Lodewijk XIV, zoals de statige *place des*

Twee secretaïres. Tekening door J.L. Th. Baijer, ca. 1760-65. Rijksmuseum Amsterdam. Franse meubels, kleding en accessoires waren ontzettend populair in Nederland.

Gezicht op de Rotunda en het Chinese paviljoen op het kanaal in Ranelagh Gardens te Londen met een gemaskeerd bal. Prent naar een tekening van Canaletto, 1752. Rijksmuseum Amsterdam. Ranelagh en Vauxhall waren populaire *pleasure gardens* in Londen. Nieuwsgierige bezoekers konden er concerten bijwonen, koffiedrinken of een eindje wandelen.

Victoires, het hospitaal van *Les Invalides*, het *Observatoire* of de kerk van *Val-de-Grâce* wierpen hoge ogen. Berkhout was ook helemaal in de ban van het paleis en de tuinen van Versailles. In een brief aan Pieter schetste Jan monkelend zijn dagelijkse routine in Parijs: 's ochtends een kopje chocolade als ontbijt, dan de *perruquier* die hem knipt en scheert, en vervolgens uitgaan tot middernacht: *Voilà comme vivent cent mille faineants a Paris*.⁵ Londen stelde in die zin evenmin teleur. Berkhout bracht er zijn dagen door met winkelen, sightseeing, en tal van andere vormen van vermaak. Vooral de paardenraces, hanengevechten en bokswedstrijden lieten een diepe indruk na. Londen en Parijs maakten al eeuwenlang deel uit van het klassieke parcours van de grand tour, maar in de loop van de achttiende eeuw werden ze onvermijdelijk. Daarbij werden de moderne metropolen van het noorden steeds vaker beschouwd als de antipode van het ingeslapen zuiden.

Eigen koets

Uiteraard was een klassieke rondreis door Europa een hele krachttoer. Toch konden achttiende-eeuwse reizigers al gebruikmaken van een basis-

infrastructuur. Transport was bijvoorbeeld zelden of nooit een probleem. Berkhout maakte dankbaar gebruik van publieke transport en schakelde moeiteloos tussen koetsen, trekschuiten, *felucca's* (scheepjes met een latijnzeil), postpaarden, muilezels en af en toe ook een draagstoel. Alleen in Rome en Parijs huurde Berkhout een eigen koets, waarmee hij in stijl naar de opera, het theater of het bal kon rijden. Metropolen hadden ook een ruim aanbod aan hotels, *chambres d'hôtes*, herbergen en kamers voor grand tour-reizigers. In Parijs huurde Berkhout een luxueus meerkamerappartement in de pulserende wijk Faubourg Saint-Germain, waar ook de meest elegante winkels, koffiehuisen en biljartzalen gesitueerd waren. Dagelijks kwam er een *traiteur* langs die de meest exquisite maaltijden aan huis bracht. Dat comfort stak vaak wel schril af tegen de eenvoud van plattelandsherbergen, waar het vaak al moeilijk was om een zolderkamertje, een paar schone lakens of een min of meer eetbaar avondmaal in de wacht te slepen. Berkhout werd op zijn klassieke Romereis trouwens vergezeld door *le petit Frans*. Frans was al jaar en dag de trouwe livreeknecht van de familie.

Hij was dan ook de rots in de branding die 's ochtends de chocolade van Jan opwarmde, zijn kleding klaarlegde, kleine boodschappen deed en allerlei andere zaken regelde. Daarnaast huurde Berkhout in Rome, Parijs of Londen ook extra bedienden. 'Fransje' kreeg in Parijs bijvoorbeeld het gezelschap van een andere knecht en een koetsier die gestoken in een prachtig livrei de koets van Berkhout bemanden.⁶

Naast die bedienden was er ook een anoniem leger van wasvrouwen, barbiers, *traiteurs*, stalknechten en ander werkvolk in de weer die allerlei diensten verleenden. Een trapje hoger in de hiërarchie stonden privéleraren die aan huis kwamen om taal- of muzikles te geven. Onderweg leerde Berkhout bijvoorbeeld een mondje Italiaans, Frans en Engels spreken, al was dat laatste in zijn opinie haast onmogelijk omwille van de onuitsprekelijke klanken. Bovendien versleet Berkhout ook de ene na de andere zang- en vioolleraar. Naar eigen zeggen kreeg hij in Napels les van Pietro Scarlatti – de oudere broer van de beroemde barokcomponist Domenico Scarlatti – die zich echter nauwelijks om hem bekommerde. Ten slotte kon men in elke stad van betekenis ook een ►

⁵ NA, FA Teding van Berkhout, Correspondentie met Pieter Teding van Berkhout, 26 januari 1741. 'Op die wijze brengen wel honderdduizenden luiwammes en hun dag door in Parijs.'

⁶ Meer over comfort op grand tour: Gerrit Verhoeven, 'Feeling at home abroad: Comfort, domesticity and social display on the Netherlandish Grand Tour, 1585-1815', in: Jon Stobart (red.), *The Comforts of Home in Western Europe, 1700-1900* (Londen 2020), pp. 160-180.

Gezicht op Tivoli. Schilderij door Isaac de Moucheron, 1725. Rijksmuseum Amsterdam. De waterval was een van de weinige trekpleisters die louter te paard of per muilezel bereikbaar waren.

persoonlijke reisgids inhuren, die niet alleen de belangrijkste bezienswaardigheden toonde en een extra woordje uitleg gaf, maar reizigers ook met raad en daad bijstond bij het vinden van hotels, winkels, huurkoetsen, en andere praktische beslommeringen. Dat persoonlijk advies was een mooie aanvulling op de uitgebreide informatie die reizigers in gedrukte reisgidsen aantroffen. Dergelijke handzame boekjes waarin de vele bezienswaardigheden tot in detail

uit de doeken werden gedaan, verschenen al in de zestiende en zeventiende eeuw, maar werden in de loop van de achttiende eeuw steeds gedetailleerder. Werkelijk baanbrekend was bijvoorbeeld de *Séjour de Paris* (Leiden 1727) van Joachim de Nemeitz. Nieuwsgierige lezers troffen er onder meer gedetailleerde info over moderne architectuur, royale kunstcollecties, hippe winkelstraten, bal- en biljartzalen, het theater en de opera en tal van ander vermaak.

Emoties

Berkhouts brieven laten ook een blik achter de schermen toe. Terwijl het *Journal de mon voyage* flink gepolijst is, laten de brieven wat meer emotie zien. Berkhout schreef regelmatig over angst, heimwee, verdriet of lust op reis. Dat was uitzonderlijk, want de klassieke grand tour was bedoeld als een ultieme test voor mannelijkheid. Mannen uit één stuk boden immers allerlei gevaren en ongemakken – van steile bergpassen in de Alpen tot de oneetbare pasta van Campanië – dapper en onverstoort het hoofd. Heimwee was een eerste hindernis. Omdat ze jarenlang afgesneden waren van het thuisfront, kampten heel wat grand tour-reizigers hiermee. Berkhout leek daar een tikkeltje minder gevoelig voor. Misschien hielp de regelmatige correspondentie met Paulus, Pieter, Coen (raad) of Susanna wel een handje of was het de aanwezigheid van het vertrouwde gezicht van *le petit Frans*. Familieleden en vrienden hielden Berkhout in hun brieven op de hoogte van de laatste nieuwtjes en roddels uit Holland, terwijl hij hen ook regelmatig bijpraatte over de

7 NA, FA Teding van Berkhout 267, Brief van Jan aan Paulus, 11 mei 1740. Lees over de link tussen gevaar en mannelijkheid: Sarah Goldsmith, 'Dogs, Servants and Masculinities: Writing about Danger on the Grand Tour', *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 40 (2017), pp. 3-21.

8 NA, FA Teding van Berkhout 324, Brief van Coen aan Jan, 17 november 1739.

9 Lees over het belang van emoties ook: Gerrit Verhoeven, 'Malleable Masculinity. Fashioning Male Identity in Teding van Berkhout's Travel Letters (1739-1741)', *Journal of Family History*, 45 (2020), pp. 3-19.

vorderingen van zijn reis. Hoe belangrijk die papieren levenslijn in emotioneel opzicht was, blijkt uit de vele klachten over brieven die onderweg verloren waren gegaan of vertraging opliepen. Toch schreef Berkhout zelden of nooit expliciet over heimwee. Dat was ook het geval bij angst. Op zijn klassieke grand tour moest Berkhout regelmatig de bergen over. Dat veroorzaakte bij een laaglander weleens klamme handjes. Met weerzin schreef Berkhout bijvoorbeeld over zijn tocht door de besneeuwde Apennijnen tussen Bologna en Florence. Nooit had hij zulke diepe afgronden gezien: 'Voortdurend geselde een koude stormwinde mijn koets, waardoor die dreigde om te slaan. Nooit eerder ervoer ik zo'n bittere koude en was ik zo bang.'⁷

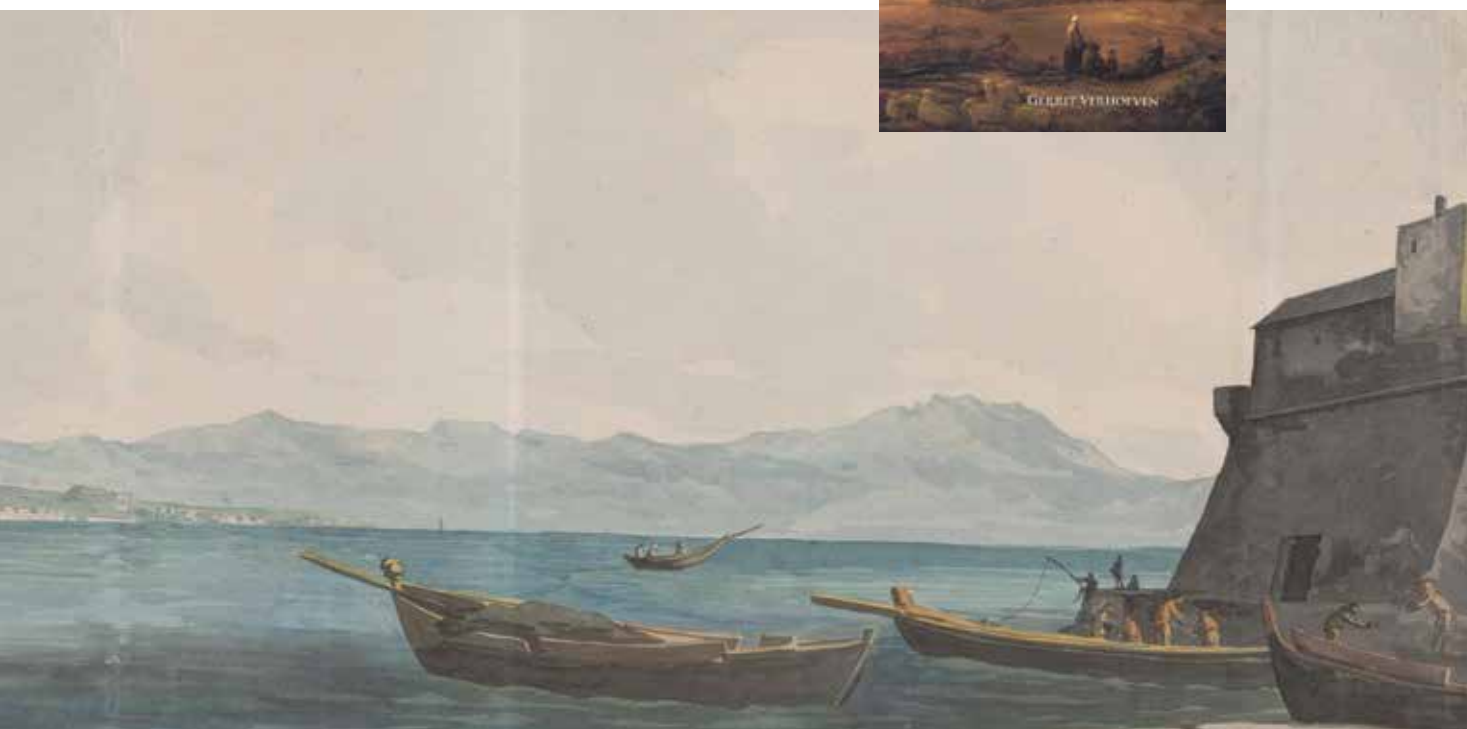
Dergelijke ontboezemingen zijn schaars omdat ze haaks staan op het imago van moed, durf en onversaagdheid dat Berkhout zich wilde aanmeten. Verdriet was nog een emotie die moeilijk te rijmen viel met het ideaal van onversneden mannelijkheid. Toen Berkhout in Napels het bericht kreeg dat zijn beste vriend Maasdam plots

was overleden, schreef hij in zijn reisjournaal dat hij zich de hele dag niet lekker had gevoeld en pas tegen de avond uit was gegaan. Maar daarmee was de kous ook af. Opvallend discreet was Berkhout ook over zijn amoureuze escapades. Traditioneel behoorde seks tot een van de standaard ingrediënten van een klassieke grand tour, omdat jongeren, eenmaal los van de beklemmende sociale controle huis, relatief vrij konden experimenteren. Berkhout liet echter weinig of niets los over zijn nieuwe veroveringen. Tot groot ongenoegen van onder meer Coen die in een brief in 1739 liet weten dat ook zijn liefdesleven op een laag pitje brandde omdat zijn vrouw hoogzwanger was: 'want men dient liefhebber van de cavallery te weezen voor men daar eenigzint gehoor zoude wille krijgen, en naa ik merk is die liefhebbery by U.E. ten eenemaal gepasseert want Ue in geen brieven iets van die nooble excertie hebt gemeld, jaa zelve of er geen rypaarden in die quartieren zijn.'⁸ Schrijven over seks kon dus wel, maar het mocht niet al te expliciet worden. Dat leert ook een brief aan Pieter uit Parijs in 1741.

Berkhout schreef dat hij in zijn appartement regelmatig een paar knappe winkeldames mocht ontvangen die hem enkele uren zoet hielden door hun waren te tonen. Enerzijds is het goed mogelijk dat Berkhout zich werkelijk een tijdje amuseerde met het bekijken van snuifdozen, horloges, toneelkijkers en andere hippe accessoires, maar anderzijds is het – in het licht van de welig tierende Parijse prostitutie – ook niet ondenkbaar dat de meisjes langskwamen om heel andere koopwaren om heel andere redenen te laten bekijken en betasten.⁹ ■

Onder: *Gezicht op Vesuvius en de kust van Portici vanaf hoek van Castel dell' Ovo*, werk van Louis Ducros, 1778. Rijksmuseum Amsterdam. De Vesuvius was ook een van de plekken waar grand tour-reizigers hun moed en durf konden tonen, door de vulkaan te beklimmen en stenen in de krater te werpen.

Anders Reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750). Gerrit Verhoeven (Verloren, Hilversum 2009), 416 blz., € 35,00

Wie hoort erbij?

De burgerij in de zeventiende-eeuwse Republiek

Over de thema's burgerij en de Republiek zijn boekenkasten volgeschreven. Denk alleen al aan de aandacht voor gilden, stadsraden, schutterijen en de economische welvaart tijdens de zeventiende eeuw in de Republiek. Allemaal onderwerpen waarin de burgerij een sleutelrol speelde. Om in de veelheid aan literatuur over dit onderwerp enige orde te scheppen zal hier een aantal kwesties aan bod komen met betrekking tot de vraag: wat betekende de burgerij en het burgerschap in en voor de Republiek tijdens de zeventiende eeuw?

Historische context 'Steden en burgers'

Kleio gaat dieper in op de deelvragen bij de historische context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700'. In drie artikelen brengen drie jonge historici bij deze context de staat van het onderzoek in kaart, waardoor u een overzicht krijgt van dit examenonderwerp voor vwo. Bij de deelvraag zijn twee bronvragen geformuleerd die u kunt gebruiken in de bijbehorende school-examens. Dit derde artikel gaat in op de deelvraag: In hoeverre bepaalde de burgerij de ontwikkelingen in de Republiek in de Gouden Eeuw (1602-1700)?

Lotte van Hasselt is een PhD-kandidaat bij het project 'The Invention of the Refugee' aan de Universiteit van Amsterdam. **Daan Schuijt** maakte de examenvragen en is redacteur van Kleio.

Portret van Pieter de la Court, geschilderd door Abraham van den Tempel in 1667. Collectie Rijksmuseum.

1 Geert Janssen, 'The Republic of the Refugees: early modern migrations and the Dutch experience', *The Historical Journal* 60:1 (2017), 233-252, aldaar 246-247. Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age: The Political Thought of Johan & Pieter de la Court* (Leiden 2012), 159-161.

Wie toegang had tot de burgerij en wie niet is een belangrijk aspect van deze vraag. Toegang tot de burgerij gaf economische en politieke mogelijkheden binnen de maatschappij. Alleen burgers konden zich aansluiten bij gilden en schutterijen, of toetreden tot stadsraden. Het burgerschap kon op verschillende manieren verkregen worden. In de meeste gevallen werd het burgerschap doorgegeven bij geboorte of via het huwelijk, maar het burgerschap kon ook gekocht worden. Dit laatste was meestal het geval voor migranten, waardoor, zoals Arthur Weststeijn beschrijft in *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*, er een duidelijke scheiding ontstond tussen rijkere en armere migranten, die zich het burgerschap niet konden veroorloven. Hoeveel dit kostte, verschilde per stad. Leiden was bijvoorbeeld veel goedkoper dan Amsterdam en Haarlem. Daar stond echter

tegenover dat een immigrant die het burgerschap had gekocht zeven jaar moest wachten voordat hij dezelfde status had als burgers die in de stad geboren waren. Weststeijn beschrijft hoe Pieter en Johan de La Court, zelf nakomelingen van migranten uit Ieper, dit beleid bekritiseerden en pleitten voor gelijke rechten voor oude en nieuwe burgers. De broers beargumenteerden dit op basis van verschillende normen en waarden, zoals bijvoorbeeld christelijke gastvrijheid, maar stelden ook dat juist immigranten een grote rol speelden bij de economische welvaart van de Republiek.¹

Religie en toetreding

Niet alleen migranten kregen te maken met verschillende vormen van beleid wat betreft het toetreden tot de burgerij. Ook voor katholieken was de toegang tot de burgerij helemaal niet zo vanzelfsprekend in steden binnen de gerefor-

meerde Republiek. In het artikel *The politics of intolerance* laat Maarten Prak zien dat er in de Republiek sprake was van grote diversiteit tussen de verschillende steden en hun burgerij. Zo schrijft Prak dat de burgerij in Arnhem, Deventer, Nijmegen en Utrecht grotendeels bestond uit de calvinistische bevolkingsgroep, terwijl deze in Haarlem en Amsterdam veel gevarieerder was en ook katholieken een belangrijk aandeel vormden. Een van de verklaringen die Prak hiervoor geeft, is dat de steden in het oosten van de Republiek economisch op hun retour waren in de loop van de zeventiende eeuw, terwijl de westelijke steden op dat moment juist groeiden. In die zin zou het beleid tegen katholieken in de burgerij in de oostelijke steden geïnterpreteerd kunnen worden als een reactie op de economische stagnatie. Eenzelfde reflex constateert Prak ook in Holland later in de zeventiende eeuw, toen ook daar de economische groei vertraagde. Een andere verklaring voor het verschil in het toelaten van katholieken tot de burgerij kan volgens Prak ook gezocht worden in de manier waarop de burgerij in de verschillende steden georganiseerd was. In Utrecht, Zwolle en Deventer hadden de gilden en schutterijen veel invloed op de beslissing wie toegelaten kon worden tot de burgerij. In Utrecht was de economie bijvoorbeeld voor

een belangrijk deel gebaseerd op ambachtsproductie. De leden van de gilden waren goed georganiseerd en het was in hun belang om de toegang tot de lokale markten, en dus tot de burgerij, te beperken. In het westen werden de stadsraden daarentegen voornamelijk gedomineerd door handelsbelangen en waren daardoor meer geneigd de toegang tot de burgerij te vergemakkelijken.²

Economische welvaart

Vaak worden de burgerij en haar instituties gerelateerd aan de economische welvaart van de Republiek in de zeventiende eeuw. Breder nog, de burgerij in het algemeen wordt vaak in

verband gebracht met economische welvaart door zowel historici, politicologen als economen. Maarten Prak heeft dit onderwerp in *Citizens without Nations* uitgebreid onderzocht. In deze studie bouwt Prak voort op het werk van Max Weber. Die stelde dat de organisatie van de stedelijke burgerij, die in de middeleeuwse Europese steden opkwam, een belangrijke voorsprong gaf op Aziatische en Noord-Amerikaanse samenlevingen waar keizers en clans de macht in handen hadden. Weber identificeerde de burgerij als het unieke kenmerk dat de groei van Europa en de tegenstellingen tussen Europa en Azië verklaarde.³ Prak nuanceert en

relatieveert dit beeld in zijn boek, waarin hij de nadruk legt op het ontstaan van lokale instituties en structuren. Staten waar lokale of vooral stedelijke instituties het staatsbeleid konden beïnvloeden, floreerden in de vroegmoderne periode. Deze stedelijke instituties, zoals stadsraden, gilden en liefdadigheidsorganisaties, werden voor een belangrijk deel tot stand gebracht en georganiseerd door de burgerij.⁴

Burgerij en samenleving

De stedelijke burgerij had, volgens Prak, ook een essentiële rol in het succes van de Republiek. Dit beargumenteert hij onder andere aan de hand van het belastingstelsel in de Republiek. ▶

² Maarten Prak, 'The politics of intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic (seventeenth to eighteenth centuries)', in: Hsia en van Nierop, ed., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002), 159-176.

³ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (Berkeley 1978).

⁴ Maarten Prak, *Citizens without Nations. Urban citizenship in Europe and the world c. 1000-1789* (Cambridge 2018), 4-5. Nederlandse vertaling: Maarten Prak, *Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie* (Amsterdam 2019).

Examenvraag 1

Bron: Poorterseed Nicolaas Parmentier (1690)

De poorterseed die Nicolaas Parmentier aflegde in de stad Amsterdam op 25 april 1690. Nicolaas Parmentier was een gevluchte hugenoot uit Parijs.

'U zweert dat u een goede en trouwe poorter zal zijn aan deze stad, de burgermeesters en regeerders en aan hun onderdanig zal zijn. Ook zult u de stad beschermen voor het kwaad dat u tegenkomt, de stad dan waarschuwt en de welvaart van de stad, met raad en daad, naar uw hele vermogen zal proberen te vergroten en helpen. Ten slotte zult u alles doen en laten zoals een goede Poorter betaamt.

Zo waarlijk moet u God Almachtig helpen

Getekend door: Nicolaas Parmentier, van Parijs, drukker en boekverkoper

Heeft zijn Poorter-Eed gedaan, zonder dat hij hiervoor hoeft te betalen, omdat de resolutie van de Edelen Heeren 36, raden, op 23 september 1681 hem daarvan bevrijd heeft. Ook is hem bij dezelfde resolutie, maar dan op 7 oktober van hetzelfde jaar, toegestaan om zich bij de gilde aan te sluiten en mag hij zijn ambacht uitvoeren en een winkel openen zonder dat hij hiervoor hoeft te betalen. Ook is hij vrij binnen de stad voor drie jaren en op kracht van de resolutie van de Heeren Staten van Holland en West-Friesland heeft hij per 25 september 1681 uitzondering van de tweehonderdste penning en alle buitengewone lasten en schattingen die de Edel Groot Mogende eventueel zou opstellen, wat deze buitengewone schattingen ook zouden mogen zijn.'

Actum in Amsterdam, 25 april 1690.

Vraag

Gebruik bovenstaande bron.

Het bestaande beeld van de Republiek in de zeventiende eeuw is dat van de bijzondere staatkundige positie en de economische en culturele bloei. Een historicus licht dat beeld toe met een aantal gegevens:

- De burgerij was de belangrijkste institutie in het bestuur van de steden in de Republiek. In de meeste steden waren de leden van de burgerij calvinistisch.
- In de meeste gevallen moesten migranten het burgerschap kopen. Het burgerschap in Amsterdam was relatief duur.
- De burgerij in Amsterdam werd in de zeventiende eeuw vooral door handelsbelangen gedreven en liet ook katholieke migranten toe. In oostelijke steden was sprake van economische neergang en hielden de gilden de poorten voor nieuwkomers gesloten.
- De steden in de Republiek kenden een hoge belastingdruk ten opzichte van het buitenland. Door een voortdurend onderhandelen binnen de stedelijke gemeenschappen werden opstanden hiertegen voorkomen. Je beschikt nu over enkele gegevens die het bestaande beeld van de Republiek in de zeventiende eeuw illustreren. Bij de poorterseed van Nicolaas Parmentier past de hypothese dat de burgerij van Amsterdam zijn komst als een economische meerwaarde voor de stad zag. Onderbouw deze hypothese en verwijst daarbij naar twee gegevens van de historicus.

Voorbeeld van een juist antwoord

In het geval de burgerij van Amsterdam Parmentier als een waardevolle nieuwkomer zag, zullen zij hem graag het burgerschap verlenen. Dat blijkt uit de volgende gegevens:

- Migranten moesten voor het burgerschap betalen en dat van Amsterdam was relatief duur, terwijl uit de eed blijkt dat Parmentier het burgerschap geschonken heeft gekregen.
- De belastingdruk was hoog en werd in voortdurend overleg aangepast, hetgeen te zien is in de vrijstellingen die Parmentier voor diverse belastingen kreeg.

Examenvraag 2

Bron: De burgemeester van Delft en zijn dochter (1655)

Adolf en Catherina Croeser, bekend als *De burgemeester van Delft en zijn dochter*. Schilderij door Jan Steen, 1655. Bron: Rijksmuseum.

Toelichting

Voor zijn woning aan de Oude Delft zit de rijke graankoopman Adolf Croeser met links op de voorgrond zijn dochter Catherina. Rechts staan een vrouw en zoon, waarschijnlijk vragen zij om een aalmoes. Op de achtergrond de calvinistische Oude Kerk van Delft, die in werkelijkheid vanuit dit perspectief niet te zien is.

Vraag

Gebruik de bron.

Dit schilderij van Jan Steen uit 1655 hangt in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Bij dit schilderij horen twee gegevens:

1. De compositie van het schilderij zou een verbeelding zijn van het embleem (spreuk) van de Nederlandse protestantse humanist Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590): 'Het is de wil van God dat de rijkaard zijn nederige poorters zal ondersteunen, de armen die op zijn deur kloppen.'

2. Dit schilderij stond lange tijd bekend als *De burgemeester van Delft en zijn dochter*, tot onderzoek uitwees dat het graanhandelaar Adolf Croeser en zijn dochter betreft. Croeser leverde aan de brouwerij die Jan Steen bezat. Beredeneer of je op basis van deze gegevens de volgende conclusies bij het schilderij kunt trekken:

1. In de Republiek was het calvinisme het leidende geloof.
2. De Republiek nam weliswaar een bijzondere staatkundige positie in Europa in, maar was geen democratie.

Voorbeeld van een juist antwoord

Bij 1: Nee, het toont aan dat Jan Steen in zijn werk verwees naar het calvinisme door de Oude Kerk af te beelden.

Bij 2: Nee, de bijzondere staatkundige positie wordt niet duidelijk, omdat je niet weet of de graanhandelaar ook bestuurder is. Aan het verschil tussen arm en rijk kun je niets afleiden over democratie.

5 Prak, *Citizens without Nations*, 190, 198 en 200-202.

6 Remieg Aerts, 'Civil Society or Democracy? A Dutch paradox', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010), 209-236, aldaar 215-217, 235.

7 Prak, *Citizens without Nations*, 203.

8 *Ibidem*, 204.

In tegenstelling tot de omliggende landen, zoals Frankrijk en Engeland, groeiden de belastingopbrengsten enorm in de eerste decennia van de Republiek. Volgens Prak een teken dat de opstand breed gesteund werd. Ook na de opstand bleven de belastingen hoog en waren er relatief weinig protesten tegen. Deze hoge belastingen en relatieve rust waren alleen mogelijk door een precair systeem van constante onderhandelingen tussen en binnen lokale gemeenschappen, grotendeels georganiseerd door de burgerij.⁵ De burgerij in de Republiek had dus een groot effect op de samenleving tijdens de zeventiende eeuw. Ook had de burgerij grote invloed op lokaal,

provinciaal en nationaal niveau. Het is dan ook opmerkelijk, zoals Remieg Aerts in zijn artikel *Civil Society or Democracy* stelt, dat in het debat omtrent *civil society* (in het Nederlands ook wel burgermaatschappij of het maatschappelijk middenveld genoemd) weinig aandacht is besteed aan de Republiek. Dit gebrek aan aandacht is deels te verklaren doordat het onderzoek naar de 'burgermaatschappij' zich vaak vooral gericht heeft op de negentiende eeuw en de opkomst van vrij toegankelijke burgerorganisaties. Deze waren niet verbonden aan de overheid of de economische markt. Een voorbeeld hiervan zijn vakbonden. Dit was natuurlijk niet het geval met de burgerlijke instituties in de zeventiende-eeuwse Republiek. Toch waren deze instituties volgens Aerts wel onmiskenbaar een vroege uiting van burgerlijke en sociale zelforganisatie. Dit maakt dat juist de Republiek een interessant voorbeeld is van de invloed van de burgermaatschappij op de opkomst van de democratie.⁶

Stedelijke elite

De belangrijke rol van de burgerij sloot een bestuurlijke elite niet uit. De macht van deze elite werd voor een belangrijk deel gecontroleerd door de burgerij, waar zij zelf ook onderdeel van uitmaakte. De stedelijke elite steunde op de burgerlijke instituties, die in veel gevallen betrokken waren bij het vormen van het lokale beleid.⁷ Waar de Republiek tijdens de zeventiende eeuw profiteerde van het lokale bestuur en de lokale instituties, werd dit na verloop van tijd een probleem. Zoals Prak in zijn conclusie schrijft, was de lokale burgerij niet langer genoeg om de Republiek effectief te besturen. De stedelijke gemeenschappen moesten een eenheid worden, maar de stap waarin de verschillende stedelijke gemeenschappen en instituties bij elkaar kwamen in een 'nationaal gecoördineerd systeem', bleek niet zo simpel te zijn.⁸ ■

Amsterdamsche schutters, ook wel bekend als 'De magere compagnie'. Geschilderd door Frans Hals, 1637. Collectie Rijksmuseum.

Alle examenvragen in deze *Kleio* staan ook op www.vgnkleio.nl.

De jus van het leven

Het is een klassiek geworden citaat. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw wordt aan Mao Zedong gevraagd naar zijn mening over de Franse Revolutie. Hij antwoordt dat het nog te vroeg is om daarover te oordelen. De waan van de dag en de tirannie van het moment; welke geschiedenisleraar heeft er niet mee te maken? De vakantie is voorbij, de coronacrisis nog niet. Nieuwe klassen staan voor de deur van het geschiedenislokaal. Brugklasleerlingen en (voor)examenkandidaten die geschiedenis in hun profiel of pakket hebben, ze verwachten dat we ons vak als nuttig en prettig verkopen. Wat willen ze eigenlijk horen, doen en leren? Zijn ze geïnteresseerd in spanningen in het Midden-Oosten, maatregelen en gevolgen van covid-19, de man met de blonde kuif in de Tweede Kamer, ont-ploffingen en (herdenkingen van) oorlogsgeweld? Of in Zwarte Piet, racisme, en het neerhalen van standbeelden? Hoe slaan we als muzen van Clio een brug tussen de waan van alle dag, de leefwereld van de leerlingen en vorming voor het leven? Bespaar de leerlingen in elk geval emoties en snelle opinies, al komen ze daar wel de klas mee binnen. Collega's die spreken over 'actuele geschiedenis' bedoelen het goed, maar zitten er naast. Want actualiteit is wezenlijk iets anders dan geschiedenis. Het eerste betreft immers het heden, het tweede het verleden. De VGN pleit voor meer contemporaine geschiedenis in het programma. Dat is geen actualiteitenrubriek, maar de geschiedenis vanaf ongeveer de Tweede Wereldoorlog tot de geschiedenis waarvan de leerlingen deel uitmaken. Geschiedenis die zich richt op zeer recente gebeurtenissen.

'Contemporaine geschiedenis is geen actualiteitenrubriek'

Op het snijpunt van recente gebeurtenissen en geschiedenis is het goed en leerzaam vertoeven voor leerlingen. Mits we ons in de klas hoeden voor de 'snelle klap, vroeg thuis' benadering. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer covid-19 in hetzelfde rijtje wordt gezet als de Spaanse griep van 1918. Het is interessant om juist de grote verschillen tussen deze twee epidemieën aan de orde te stellen. Qua hoeveelheid slachtoffers, behandeling en wetenschappelijke kennis zijn de twee epidemieën totaal verschillend.

Helemaal onbegrijpelijk is het dat de Spaanse griep er zo bekaaid af komt in de geschiedenis(boeken). In de bronnen vinden we veel voorbeelden van mededelingen zoals in het *Algemeen Handelsblad* van 10 december 1918: 'In de gemeente Heme-

lumer Oldephaert (Fr) stierven op één dag in één gezin 4 kinderen aan de Spaanse griep.' Nu lijken epidemieën in schoolboeken sowieso niet te bestaan. Terwijl ze net als waterleiding, kunstmest, zon en water, antibiotica en de pil de geschiedenis meer beïnvloed hebben dan koning, keizer en admiraal.

Geschiedenis is alles en alles is geschiedenis. De grootste winst van het op elkaar betrekken van recente gebeurtenissen en de geschiedenis, is de ontdekking dat alle geschiedenis onvoltooid verleden tijd is.

We staan voor een groot karwei na de vakantie. Mao Zedong overdreef toen hij zei zich vanwege de korte tijdsperiode nog geen mening over de Franse Revolutie te kunnen vormen. Maar zijn bewering is een krachtige herinnering aan leerlingen en hun leermeesters, om bij het verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen van bronnen en feiten afstand te houden van hypes, nepnieuws en andere grillen. Ook moeten we ons afvragen welke norm we hierbij hanteren. Een beetje historisch besef is, met een variant op Hella Haasse, 'de jus van het leven'. Wis en waarachtig gaat het zo een mooi jaar worden voor onze leerlingen. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

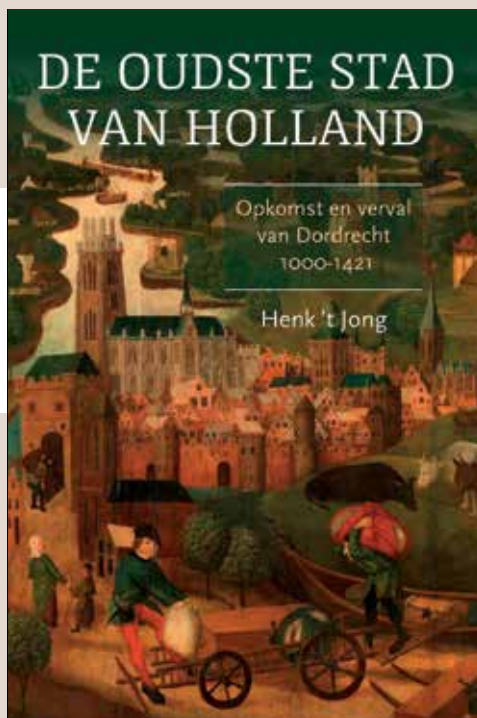
Geboorte van een stad

De oudste stad van Holland.

Opkomst en verval van Dordrecht, 1000-1421. *Henk 't Jong* (Omniboek, Utrecht 2020), 240 blz., € 20,00

Dordrecht heeft in 2020 eigenlijk een feestje te vieren. De gemeente viert 800 jaar stadsrechten en was van plan groots uit te pakken met evenementen, activiteiten en festivals. Van al dat feestelijks vond alleen de openingsceremonie in de schouwburg doorgang, een gebeurtenis die mediëvist Henk 't Jong aan zich voorbij liet gaan. Dordrecht is immers helemaal niet jarig, stelde de historicus in een lokaal dagblad, en waar was de aandacht voor de historie in het programma?

Henk 't Jong is een bekend Dordts historicus van wiens hand in 2018 *De dageraad van Holland*, over de opkomst van het graafschap Holland tussen 1100 en 1300, verscheen. De aanleiding voor zijn nieuwste boek, *De oudste stad van Holland*, is enerzijds het jubileumjaar van de gemeente Dordrecht, maar kan anderzijds niet los worden gezien van een persoonlijke strijd die de auteur al jaren voert. Toen de burgemeester van Geertruidenberg (dat een stadsrecht uit 1213 bezit en in de middeleeuwen onderdeel van het graafschap Holland was) in 2011 op nationale televisie de goedheiligman welkom heette 'in de oudste stad van Holland', klom 't Jong in de pen en startte hij zijn weblog *apud thuredrech* om voor eens en voor altijd duidelijk te maken waarom niet Geertruidenberg, maar Dordrecht (dat een stadsrecht uit 1220 bezit) deze titel verdient. Hoewel de bewering van Geertruidenberg (de stad met het oudste stadsrecht is de oudste) in eerste instantie logisch klinkt, weerlegt 't Jong deze opvatting overtuigend. Een stadsrecht is geen geboorteakte. Er kunnen immers oudere stadsrechten

zijn geweest die niet bewaard zijn gebleven of destijds mondeling waren bekrachtigd. In *De oudste stad van Holland* noemt 't Jong zes kenmerken van een stad in de dertiende eeuw: een stedelijk uiterlijk, een bevolking groter dan duizend mensen, een handelseconomie, een marktfunctie voor de omgeving, een relatief dichte bebouwing en het recht om eigen wetten te maken. Middeleeuwse bronnen en archeologische opgravingen helpen bij het beantwoorden van de vraag of van deze kenmerken sprake was. Dordrecht was rond 1200 een internationale handelsplaats, Geertruidenberg een klein dorp met een kerk aan een flink marktplein. Vete opgelost.

In het hoofdstuk over stadsrechten wordt, onder meer door een nog niet gepubliceerd onderzoek van Eef Dijkhof, heel aannemelijk gemaakt dat Dordrecht door de groei van de stad vanaf 1170 stadsregels nodig had. Het is onzeker of deze regels op schrift zijn gesteld, maar duidelijk wordt dat het bewaard gebleven stadsrecht niet het oudste hoeft te zijn. Buiten de kerk bestond er in de middeleeuwen nog geen schrijfcultuur. De graaf kon rechten ook mondeling aan de stad hebben gegeven. Dordrecht kreeg op zijn laatst in 1195 een stadsrecht. Dit recht is echter nooit bewaard gebleven of opgeschreven. Een privilege

dat graaf Dirk VII in 1200 schonk aan de plaatselijke lakenhandelaren vormt daarvoor het belangrijkste bewijs. In deze bron wordt namelijk gesproken over een stad, burgers en schepenen die rechtspreken. Hier voegt 't Jong nieuwe historische kennis toe omdat eerdere publicaties over Dordrecht nog uitgingen van andere interpretaties van het privilege. Volgens de auteur vanwege een verkeerde vertaling uit het Latijn.

Na het lezen van *De oudste stad van Holland* is geen andere conclusie mogelijk dan dat Dordrecht daadwerkelijk de oudste stad van Holland moet zijn. Door zorgvuldig en berekend brongebruik laat 't Jong geen ruimte voor een andere slotsom. Een uitspraak van een andere historicus wordt door de auteur niet zonder meer voor waar aangenomen. Door iedere bron uitvoerig te analyseren en van kanttekeningen te voorzien is de stelling dat Dordrecht de oudste stad van Holland is bijzonder overtuigend. Zelfs vervalste oorkonden zijn als historische bron goed bruikbaar, zo stelt 't Jong.

De liefde voor Dordrecht spat van iedere pagina af. Toch is het boek ook voor niet-Dordtenaren interessant. *De oudste stad van Holland* vertelt het verhaal van de opkomst van steden in de late middeleeuwen en geeft een mooi inkijkje in de bruikbaarheid van middeleeuwse bronnen. In het boek wordt de lezer door de auteur op een prettige manier aan de hand genomen. Er is veel beeld- en kaartmateriaal, de algemene lijnen van de geschiedenis worden als achtergrond overzichtelijk uitgestippeld en ieder hoofdstuk eindigt met de belangrijkste conclusies nog eens op een rijtje. Het boek is bovendien niet dik en niet duur.

Met Dordrecht loopt het overigens niet al te best af. Aan de 'Gouden Eeuw' van de stad, die vanaf 1250 begint, komt vanaf 1350 een einde als gevolg van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, een machtsstrijd over de heerschappij in het graafschap Holland. De drie achtereenvolgende Sint-Elisabethsvloeden van 1404, 1421 en 1424 (en niet alleen de watersnood uit 1421, zoals weleens wordt aangenomen) waren de genadeklap voor

de stad, omdat de voedselvoorziening vanuit het achterland van Dordrecht tot stilstand kwam. Daar houdt *De oudste stad van Holland* op, en dat is eigenlijk jammer. Door de feitenkenis en aantrekkelijke schrijfstijl van 't Jong zou het geen straf zijn om nog verder te lezen over de geschiedenis van de stad.

De officiële presentatie van het boek is uitgesteld tot 2021. In het *Algemeen Dagblad* geeft 't Jong aan dat eigenlijk wel een voordeel te vinden: 'Dan hebben mensen de tijd om mijn boek te lezen.' Dat is een uitstekend advies aan Dordtenaren én niet-Dordtenaren.

Remy Balistreri

Democratie benaderd vanuit een historisch perspectief

Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800. *Wim Blockmans* (Prometheus, Amsterdam 2020), 480 blz., € 44,99

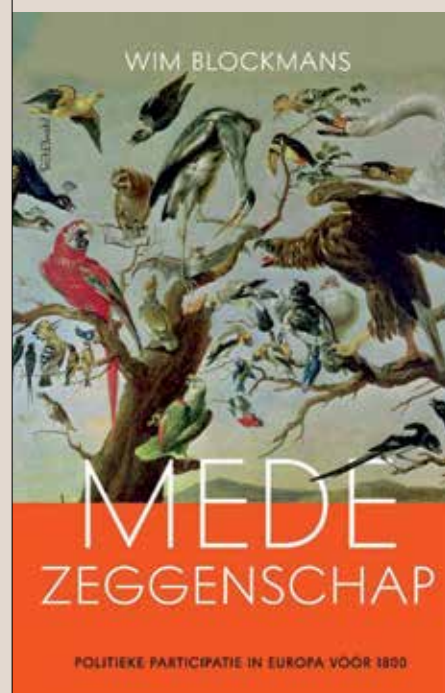
De democratie verkeert in grote crisis. Althans, dat is de indruk die je soms krijgt als je tv-kijkt, de kranten leest, of een boekwinkel binnenloopt. Boeken met veelzeggende titels als *How Democracy Ends* (David Runciman, 2018) en *How Democracies Die* (Steven Levitsky en Daniel Ziblatt, 2018) doen vermoeden dat het einde van de democratie nabij is. Ook in België en Nederland bestaat er bezorgdheid over, en is er kritiek op het huidige functioneren van de democratie. Dat uit zich in boeken als *Tegen verkiezingen* (David Van Reybrouck, 2017),

Niet de kiezer is gek (Tom van der Meer, 2017) en *Hoera! De democratie is niet perfect* (Joël de Ceulaer, 2019). Gezien deze achtergrond is het geen toeval dat er onlangs twee boeken zijn verschenen die de ontwikkeling van de democratie vanuit een historisch perspectief benaderen.

Eind 2019 was daar eerst *Stadsburgers* van Maarten Prak. In dit boek behandelt Prak de politieke emancipatie en participatie van stadsbewoners in voornamelijk Europese steden tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Alsof afgesproken publiceerde Wim Blockmans een paar maanden later zijn *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800*. In tegenstelling tot Prak richt Blockmans zijn aandacht op de politieke emancipatie en participatie van burgers op regionaal (graafschap, hertogdom) en nationaal niveau (koninkrijken). In die zin zijn de twee boeken complementair te noemen. Blockmans centrale thesis is dat de politieke participatie van boeren en burgers in Europa al redelijk vroeg ontstond als een gevolg van een wisselwerking en strijd tussen oude en gevestigde machten – vorst, adel en de kerk – en nieuwe en opkomende spelers zoals steden. Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden in Noord-Spanje (Aragon, Catalonië) en Zuid-Frankrijk (Provence, Languedoc) de eerste vormen van politieke participatie van de lagere standen toen de kerk aan de ene kant en burgers en boeren aan de andere kant de handen ineensloegen om het geweld van de landadel te beteugelen. Steden en rurale vertegenwoordigers wisten een plek te veroveren aan de onderhandelingsstafel als een aparte stand met eigen vertegenwoordigers in de regionale en later nationale standenvergaderingen.

In de dertiende eeuw wisten ook Vlaamse steden en de lage adel, burgers en boeren in Engeland politieke macht en zeggenschap te verkrijgen. In Noord- en Midden-Italië ging de politieke emancipatie van de stedelijke burgerij zelfs zover dat zij de macht van de kerk en de lokale adel kon overnemen, onder andere door deze op te nemen binnen de eigen rangen. Zodoende konden steden

als Milaan, Venetië en Florence zich ontwikkelen tot onafhankelijke stadstaten, die als grootgrondbezitters de baas konden spelen over het omringende platteland. In de zestiende en zeventiende eeuw veroverden edellieden en stedelingen in de Nederlanden en Engeland zelfs de soevereiniteit op hun absolutistische vorsten. Het resultaat van al deze politieke emancipatie was dat in de zeventiende eeuw in gebieden als Engeland of het land van Luik meer mensen stemrecht hadden dan in de negentiende eeuw. Maar hoe kwam deze groei van politieke participatie precies tot stand? Blockmans is te geleerd en ervaren om met simpele antwoorden te komen. Zo benadrukt hij meerdere malen dat naast een aantal structurele factoren, zoals economische groei en demografie, ook persoonlijkheden, plotselinge omstandigheden – zoals de vroegtijdige dood van een troonopvolger –, de lokale cultuur en de dynamiek van politieke processen zelf allemaal een rol speelden bij de totstandkoming van de politieke participatie van burgers en boeren. Toch zijn er minstens twee algemene conclusie te trekken. Ten eerste bepaalden structurele factoren zoals geografie en demografie, en de daaruit voortkomende sociaaleconomische machtsverhoudingen, de mate van politieke participatie. Het is geen ▶

toeval dat juist in regio's waar de geografie een hoge mate van urbanisatie toestond – Noord- en Midden-Italië, de Nederlanden, het oostelijk Middellandse Zeebekken – burgers zich politiek wisten te emanciperen, terwijl in de grote landmassa's van Midden- en Oost-Europa tot diep in de negentiende eeuw de horigheid van boeren bleef bestaan. Uit Blockmans' studie valt op te maken dat alleen in zeer verstedelijkte gebieden, waar relatief veel mensen bij elkaar woonden, boeren en burgers de machtsmiddelen konden vergaren die nodig waren om politieke zeggenschap af te dwingen. Dit brengt ons meteen bij de tweede conclusie: burgers en boeren moesten hun politieke macht van onderop veroveren. Dat konden zij alleen doen als zij voldoende machtsmiddelen hadden die opwogen tegen de machtsmiddelen van de vorst en de adel. Massa en geld is macht, en macht betekent politieke invloed. Diezelfde tendens neemt Blockmans ook waar in onze huidige tijd, waarin hij de macht van grote multinationals op het politieke proces afkeurt. De kracht van *Medezeggenschap* ligt in Blockmans gestructureerde aanpak, kennis en nuance. De eerste drie hoofdstukken laten zich lezen als een introductieboek op de middeleeuwen, waarin de laatste wetenschappelijk inzichten naar voren komen. Zo wordt bijvoorbeeld duidelijk dat het onderscheid tussen de middeleeuwse conceptie van macht en die van het latere absolutisme er eigenlijk niet toe doet. Vorstelijke macht werd in de middeleeuwen ook al religieus gelegitimeerd en als onaantastbaar beschouwd. Tegelijkertijd waren in de tijd van het zogenaamde absolutisme vorsten nog steeds afhankelijk van de medewerking van onderop. Dergelijke inzichten en de algemene thematiek van *Medezeggenschap* maken Blockmans boek – tezamen met *Praks Stadsburgers* – tot een goed vertrekpunt voor geschiedenisdocenten die zich alvast willen voorbereiden op de nieuwe historische context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700', die vanaf 2022 onderdeel is van het indexamen vwo.

Jaap Nieuwstraten ■

Middeleeuwse stad in de geschiedenisles

Archeologie, primaire bronnen en virtual reality

Voor veel leerlingen zijn de tijdvakken 3 en 4 droge kost. Door de lessen over de middeleeuwen te koppelen aan de lokale geschiedenis wordt deze periode voor leerlingen tastbaar en daarmee interessanter.

Wat?

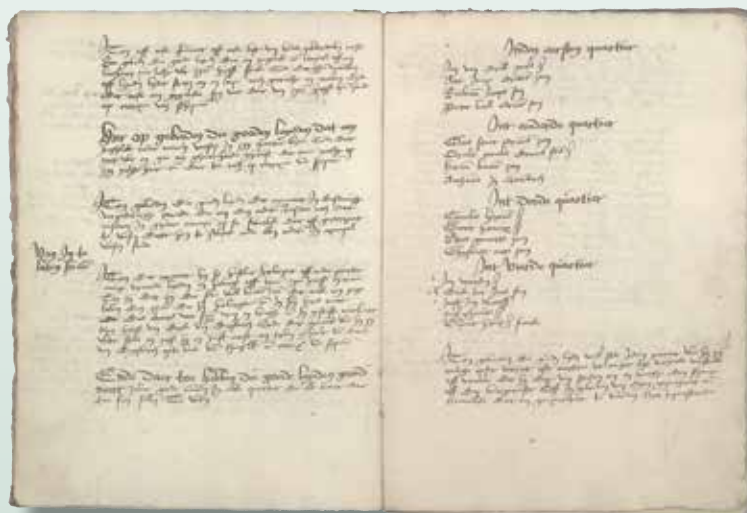
Deze lessenserie is een onderzoeksproject naar de middeleeuwse geschiedenis van Dordrecht. Leerlingen schrijven een populairwetenschappelijk artikel over een lokaal onderzoeksthema, waarbij ze verschillende bronnen aan elkaar proberen te koppelen. De werkwijze die in Dordrecht is gebruikt, kan toegepast worden op andere Nederlandse steden met een middeleeuwse geschiedenis.¹ In de lessenserie wordt een koppeling gemaakt tussen de historische context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700', lokale geschiedenis en historische onderzoeksvaardigheden.

Voor wie?

De bovenbouw van het vwo (als verdieping bij de historische context over stedelijke dynamiek). De lessenserie kan in de bovenbouw van het havo als aanvulling op de lessen over tijdvak 4 worden gebruikt.

Wanneer?

Deze lessenserie sluit aan op tijdvak 4 ('De tijd van steden en staten, 1000-1500') en bij de historische context 'Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700'. Bij de historische context is het mogelijk het onderzoek te richten op een van de drie beschreven periodes. Ook de ondersteunende vragen (over

de opkomst van de stedelijke burgerij en de sociaaleconomische en politieke positie van de stedelijke burgerij) uit de historische context kunnen als leidraad dienen. Het is raadzaam om het onderzoeksproject in de vierde of in de vijfde klas te laten plaatsvinden.

Hoe lang?

De lengte van de lessenserie is, afhankelijk van de eigen invulling en de gemaakte keuzes door de docent, drie tot zes lesweken. Het is van belang dat leerlingen voldoende tijd hebben om het onderzoek nauwgezet uit te voeren.

Hoe werkt het?

Aan de hand van archiefbronnen en archeologische bronnen gaan leerlingen op onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van hun stad. De voor Dordrecht gebruikte archiefbronnen waren voornamelijk keur- en klepboeken die in twee delen uitgegeven zijn door J.A. Fruin: *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuidholland*. Dit, omdat de oorspronkelijke middeleeuwse handschriften voor leerlingen niet leesbaar en moeilijk beschikbaar zijn. De teksten van Fruin zijn in drukletters en online te raadplegen. Keurboeken en klepboeken zijn voor leerlingen een erg interessante bron om te bestuderen, omdat de regels en vonnissen die in de middeleeuwse stad werden uitgeschreven een reële situatie beschrijven. Hiermee kan het vaak stereotiepe beeld over de middeleeuwen worden genuanceerd. De vonnissen in de klepboeken kunnen gaan over geweldsmisdrijven, maar ook over handelsconflicten of een verbod op scheldwoorden als 'Hoeken' en 'Kabeljauwen'. Deze diversiteit aan onderwerpen geeft de leerlingen een goed beeld over wat er speelt in de middeleeuwse stad. In Dordrecht zijn, net als in

veel andere steden, veel archeologische opgravingen gedaan.² Veel vondsten zijn digitaal te raadplegen. Gevonden gebouwen, resten van gebouwen en objecten uit handel, ambacht en huishoudens zijn mooie archeologische bronnen. Leerlingen onderzoeken een archiefbron die thematisch te koppelen is aan de onderzochte tekst. Wie bijvoorbeeld een vonnis over de in- en uitvoer van zout bestudeert, heeft in een gevonden zoutvat een bruikbaar archeologisch object. De afgelopen jaren hebben de Dordtse leerlingen met name onderzoek gedaan op het gebied van recht en onrecht. Maar door de toevoeging van virtual reality aan het project is sinds dit jaar de focus verschoven naar scheepsverhalen. Het aspect virtual reality komt voort uit het project *Dordtse Bagger*, dat is opgezet door Theo Pronk, docent geschiedenis aan de Erasmus Universiteit en initiatiefnemer van Stichting Verborgene Stad. Bezoekers kunnen de haven in de virtuele simulatie zien veranderen van een zandbank aan het begin van de vijftiende eeuw tot een uitgebaggerde haven aan het begin van de twintigste eeuw. De focus ligt op de schepen die Dordrecht in die periode aandeden: waar kwamen de schepen

vandaan, wie waren er aan boord en wat brachten ze mee? Zo biedt virtual reality inzichten die leerlingen zonder deze techniek minder snel zouden herkennen.³ De onderzoeksprojecten van de leerlingen worden toegevoegd aan de informatie op de website en zijn zo voor een groot publiek toegankelijk en leesbaar. Doordat leerlingen nu bijdragen aan een groter geheel, en hun bijdragen worden gepubliceerd op een openbaar platform, nemen ook het belang van en de interesse in andere onderzoeksprojecten toe.

Wat levert het op?

De leerlingen leren veel van deze lessenserie. Zo zijn ze bezig met primaire historische bronnen en wordt bij het leggen van verbanden en logische koppelingen een hogere denkvaardigheid aangesproken. Bovendien is de lessenserie een mooie praktische toepassing van de historische context over stedelijke dynamiek. Afhankelijk van de keuzes die de docent maakt, kan het onderzoeksproject zich richten op de eerste twee ondersteunende vragen bij de historische context. Uit de nascholingsconferenties, die over deze context zijn gehouden, blijkt dat een koppeling aan de lokale geschiedenis in veel gevallen waardevol kan zijn. Het project *Dordtse Bagger* richt zich specifiek op de dynamiek rondom internationale handelscontacten in de middeleeuwse stad. Hiermee wint de historische context, die als taai kan worden ervaren, aan tastbaarheid en gaat de geschiedenis van de middeleeuwse stad voor leerlingen leven. De historische vaardigheden die leerlingen opdoen, kunnen zij later toepassen bij het schrijven van hun profielwerkstuk. ■

Materiaal om deze les zelf te geven, kunt u vinden op www.vgnkleio.nl.

Peter Barendregt is docent geschiedenis op het Johan de Wittgymnasium in Dordrecht. **Remy Balistreri** was als docent betrokken bij het project, maar werkt nu als docent geschiedenis op het Zuider Gymnasium in Rotterdam.

1 Bij de meeste regionale en lokale archieven werken heel aardige en hulpvaardige deskundigen, die graag meedenken met docenten. Het is handig als een belangrijk deel van de bronnen gedigitaliseerd is of via een zoekfunctie op een website te raadplegen is.

2 Voor veel steden is archiefmateriaal gedigitaliseerd en online te raadplegen. Hetzelfde geldt voor archeologische vondsten.

3 Voor steden als Dordrecht, Leiden en Rotterdam (Delfshaven) heeft Stichting Verborgene Stad al diverse projecten lopen waarbij gebruik wordt gemaakt van virtual reality. Bij projecten werkt de stichting samen met lokale partijen, waaronder middelbare scholen. Wie meer wil weten kan de website www.stichtingverborgene-stad.nl bezoeken. Docenten kunnen contact zoeken met de stichting om te bespreken welke mogelijkheden er zijn voor samenwerking.

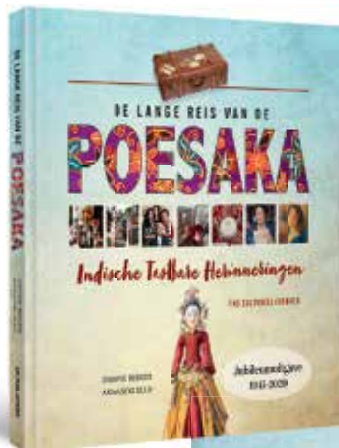
Links: Een pagina uit een klepboek van Dordrecht uit 1509-1510, waarin de stedelijke regels en vonnissen zijn genoteerd. Bron: Regionaal Archief Dordrecht. Boven: Bij archeologische opgravingen in Dordrecht is deze muntbalans gevonden, daterend uit de middeleeuwen. Als belangrijkste stad van Holland mocht Dordrecht munten slaan voor het graafschap Holland. Foto: Dordrecht Ondergronds.

Schenking aan alle scholen VO in Zuid-Holland

LESPAKKET 'DE BEVRIJDING IN NEDERLANDS-INDIË EN DE TWEEDE WERELDOORLOG IN ZUIDOOST-AZIË'

“Een originele aanvulling op het huidige lesmateriaal voor DOCENTEN GESCHIEDENIS”

POESAKA
JUBILEUM UITGAVE
DOCENTEN INSPIRATIEBOEK
LESBRIEVEN
DOCUMENTAIRE

Spoken is zilver, zwijgen is Indisch

Nog nooit is geschiedenis zo tastbaar geweest. De creatieve fotograaf, filmster en auteur Armando Elia en 'territoriumskolonist' Simone Berger – originele kolonisten van De-Indië – hebben hun ervaring en passie en geven een gezicht aan de vele nog niet vertelde Indische verhalen. Stak voor stuk kleine persoonlijke en interne geschiedenissen, die niet in de schoolboeken zijn terug te vinden, maar hier worden aangevoerd. Door het kwagend van de poesaka te volgen, een waardeloos erfstuk uit Nederlands-Indië of Indonesië, leggen zij voor ruim dertig personen de familiegeschiedenis vast. Zij geven daarmee een ritje aan de eerste generatie en hun nakomelingen. Besluit zijn mooie verhalen, eeuwigdurende over tempo-doeke (vroeger), anderszins over ontberingen, verlaten en wildernis en de krachten van vergeten en verzoening. Nu in dit boek getuiverende personen laten zien hoe zij het beste van twee werelden hebben weten te verbinden.

De lezer wordt in elk verhaal meegenomen naar het vooroorlogse Indië, de tijd van de Japanse bezetting en de nasleepende jaren. De verhalen markeren de geschiedenis van Nederlands-Indië en de jonge republiek Indonesië en geven inzicht in de redenen waarom families besluiten te vertrekken. De poesaka's krijgen hierdoor een dieper betekenis met een belangrijke symbolische en emotionele waarde.

De verrassende en originele poesaka's zijn vaak de enige tastbare herinnering en link naar het verre huis en leven van de goudzoekers. Ze worden op het schip of in het vliegtuig meegenomen toen familiesleden met een paar koffers naar Nederland vertrokken en daar een nieuw thuis te creëren.

Ontdek het persoonlijke verhaal achter de uitverkoeken poesaka's van Adriaan van Die, Marjolijn Buis en vele anderen, personen die de afgelopen jaren op het pad van Berger en Elia kwamen en hun ingesproken en meesprekende verhalen naar hun poesaka.

Armando Elia (1980) gaf in 2016 het boek 'Tijdelijk uit met 27' portretten en interviews van vertelsters over haar verblijfsperiode. Hij is oprichter van de website 'Huisland' sinds 2007 en heeft in samenwerking met uitgeverij De Persgroep een reeks van foto's van diverse publicaties en het tijdschrift 'Nieuw'.

LM PUBLISHERS
www.lmpublishers.nl

DE TWEEDE WERELDOORLOG IN NEDERLANDS-INDIË 1942-1945 EN DE ONAFHANKELIJKHEIDSTRIJD 1945-1949

ESMA DITH
BESLUIT NIEUW
BAND NAAR NEDERLAND
LEVEN NIEUW 1942-1945

In september 2020 ontvangen alle scholen VO in de provincie Zuid-Holland een lespakket '75 jaar Vrijheid' namens de provincie Zuid-Holland. Deze schenking is mede mogelijk gemaakt dankzij een bijdrage van het Mondriaan Fonds uit de speciale subsidieregeling 75 jaar Vrijheid.

Deze scholen ontvangen een compleet lespakket voor scholieren vanaf het derde leerjaar dat bestaat uit het jubileumboek 'De lange reis van de poesaka – Indische tastbare herinneringen', zes lesbrieven, een documentaire met ooggetuigen en een geïllustreerde docentenhandleiding. Dit lespakket is de komende jaren te gebruiken als ondersteuning bij de geschiedenislessen over Nederlands-Indië, lessen rondom de 4-mei herdenking en bij de behandeling van actuele mondiale thema's zoals dekolonisatie.

Als u docent bent op een school die buiten de Provincie Zuid-Holland valt, dan komt uw school helaas nog niet in aanmerking voor dit lespakket. We gaan de komende tijd fondsen benaderen die mogelijk een landelijke verspreiding willen ondersteunen.

U kunt uw interesse alvast kenbaar maken door te mailen naar de samensteller van dit lespakket: simone@bergernet.nl o.v.v. Lespakket Nederlands-Indië.

Iconoclasme toen en nu

Wat kunnen we leren van een beeldenstorm?

De dood van George Floyd leidde tot een wereldwijde beeldenstorm. Antiracisme-betogers koelden in Bristol hun woede op het standbeeld van de zeventiende-eeuwse slavenhandelaar Edward Colston, in de VS moesten beelden van Columbus het ontgelden, en in Rotterdam werd een beeld van Piet Hein beklad. Deze vernielingen doen sterk denken aan de beeldenstorm in zestiende-eeuws Frankrijk. Wat zijn de overeenkomsten tussen het iconoclasme van toen en nu? En wat kunnen we leren van de erfenis van deze eerdere beeldenstorm?

Begin jaren 1560 werd Frankrijk opgeschrikt door een grootschalige beeldenstorm. In steden door het hele land namen Franse calvinisten – ook wel hugenoten genoemd – de macht over en vernielden eeuwenoude relieken en heiligenbeelden. De beeldenstorm trof ook de stad Lyon, niet ver van Genève, dat het centrum was van de calvinistische beweging. In april 1562 werd Lyon bezet door troepen onder leiding van de protestantse baron des Adrets. Hij verbood onmiddellijk de katholieke mis, dreef alle priesters de stad uit en liet de kerken zuiveren voor de protestantse eredienst. De imposante kathedraal van St. Jean viel als eerste ten prooi aan de iconoclasten. Hugenoten wierpen het prominente beeld van Johannes de Doper naar beneden en sloegen de hoofden van alle heiligen op het voorportaal kapot.

Theologische en politieke oorzaken

De protestantse vernielzucht had meerdere oorzaken. In de eerste plaats hadden hugenoten theologische bezwaren tegen het plaatsen van beelden in kerken. Verwijzend naar het tweede gebod stelde Johannes Calvijn in zijn *Instituties* dat 'God niet kan verdragen dat zijn oneindige Majesteit wordt afgebeeld in steen, hout, schildering, of welk aards materiaal dan ook'. Bovendien, zo betoogde hij, was het gevaar dat mensen de beelden gingen aanbidden en God uit het oog verloren. Het was daarom noodzakelijk de kerken te zuiveren van beelden, crucifixen en altaren, zodat gelovigen enkel aandacht hadden voor het woord Gods. Overigens moedigde Calvijn de hugenoten niet direct aan tot vernielingen, omdat hij vond dat alleen de autoriteiten het recht hadden de beelden te verwijderen. Uit bewaard gebleven rekeningen blijkt dat het protestantse stadsbestuur in Lyon de zuivering voortvarend ter hand nam. In januari 1563 werd bijvoorbeeld een schilder betaald voor het witwassen van de muren in de rijkversierde kerk van St. Croix en voor het ophangen van een tekstbord waarop de tien geboden waren geschilderd.

Naast theologische overwegingen speelde ook de politieke situatie een rol. Vanaf het begin van de Reformatie waren de hugenoten vervolgd door de Franse autoriteiten, totdat in 1562 regentes Catherina de' Medici een radicale ommezwaaï maakte. In januari vaardigde ze een tolerantieedict uit dat protestanten voor het eerst toestond om openlijk hun geloof te belijden, mits ze buiten de stadsmuren en ongewapend bijeenkwamen. Voor veel protestantse gemeentes – die vaak jarenlang in het geheim bijeen waren gekomen – was het edict echter aanleiding om binnen de steden katholieke kerken op te eisen. Zo ook in Lyon. Een burgeroorlog werd haast onvermijdelijk. De beeldenstorm in Lyon viel dan ook samen met het uitbreken van de Franse godsdienstoorlogen, een verwoestend conflict tussen katholieken en protestanten dat zich zou voortspelen van 1562 tot 1598. Maar terwijl katholieken ►

David van der Linden is docent vroegmoderne geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Catharina de' Medici (in het zwart) bekijkt gedode protestanten na de Bartholomeusnacht op 24 augustus 1572. Katholieken vermoordden daarbij hugenoten. Een middag voor de poort van het Louvre. Schilderij door Édouard Debat-Ponsan, 1880.

Boven: Portret van koning Hendrik IV van Frankrijk, ca. 1610. Schilderij door Frans Pourbus de Jongere. Museum het Louvre. Rechts: Het Edict van Nantes. Het originele document wordt bewaard in de Archives nationales de France.

op de belastinginkomsten van de Franse vorst konden rekenen, moesten protestanten de strijd zelf financieren. Het verkopen van beelden en omsmelten van relieken, miskelken, kandelaren en kerkklokken was dus een handige inkomstenbron om soldaten en wapens te betalen. In Lyon kreeg de protestantse koopman Claude de Rocheblanc de taak om alle kerkelijke bezittingen te inventariseren, te verkopen of om smelten teneinde de oorlogskas te spekken.

Vergeeten en vergeven?

De burgeroorlog eindigde pas in 1598. Koning Hendrik IV vaardigde dat jaar het Edict van Nantes uit dat religieuze co-existentie bij wet vastlegde. De hugenoten mochten nu vrijelijk hun geloof belijden naast de katholieke meerderheid. Maar hoewel beide partijen de wapens neerlegden, leefden de herinneringen aan het geweld en de beeldenstorm voort. Katholieken wilden uiteraard hun geroofde goederen terug, maar omdat die

inmiddels waren verkocht of omgesmolten kwam daar weinig van terecht. Protestanten wilden de beeldenstorm het liefst vergeten en waren niet van plan een schadevergoeding te betalen. Om te voorkomen dat deze tegenstellingen opnieuw tot conflict zouden leiden koos Hendrik IV voor een politiek van vergeven en vergeten. Het eerste artikel van het Edict van Nantes gelastte dat 'de herinnering aan alle daden, begaan door de ene of de andere partij, vernietigd en vergeten zullen worden, alsof deze zaken nooit gebeurd zijn'.

'Protestanten wilden de beeldenstorm het liefst vergeten en waren niet van plan een schadevergoeding te betalen'

Protestanten werden bovendien gevrijwaard van strafvervolging: artikel 76 verleende hun amnestie voor het vernielen en plunderen van kerken. De koning hoopte dat beide partijen hun verschillen uiteindelijk zouden vergeten, maar dat bleek een vergissing. Een eeuw later waren de katholieke inwoners van Lyon de protestantse bezetting van hun stad en de beeldenstorm die daarop volgde nog altijd niet vergeten. We kennen hun grieven dankzij de documenten die waren ingediend bij twee commissarissen, de katholieke baron de Champigny en de protestant Montclar de Beaufort. Beide heren waren in 1661 door koning Lodewijk XIV naar Lyon gestuurd om klachten over het Edict van Nantes te onderzoeken. De vorst volgde daarmee het voorbeeld van zijn grootvader Hendrik IV, die in 1599 ook al commissies bestaande uit zowel een katholiek als een hugenoot het land in had gestuurd om te zorgen dat het Edict van Nantes werd nageleefd.

Bevestiging van het Edict van Nantes door koning Hendrik IV in Parijs, 1599. Prent uit 1696 door Jan Luyken. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

De schaduw van het verleden

Eenmaal aangekomen in Lyon werden Champigny en Beaufort direct geconfronteerd met pijnlijke herinneringen aan de beeldenstorm. Guillaume de Rivière de Coyze, priester van de parochiekerk Notre-Dame de la Platière, deed zijn beklag over de protestanten. Hij herinnerde de commissarissen eraan dat de hugenoten in 1562 niet alleen het altaar, de heiligenbeelden en alle kapellen in zijn kerk vernield hadden, maar ook de meubels, relieken, ornamenten en kleding hadden geroofd. Guillaume was verontwaardigd dat de gestolen goederen nooit waren teruggegeven en zijn kerk geen enkele vorm van schadevergoeding had ontvangen. Het was dus tijd dat de protestanten boetten voor de misdaden van hun voorouders. De protestantse gemeenschap wees de klachten resoluut van de hand. Predikanten Pierre Mussard en Louis Tronchin stelden dat zij niet verantwoordelijk waren voor gebeurtenissen van honderd jaar geleden. Bovendien, stelde het Edict van Nantes niet dat alle gebeurtenissen – en dus ook de beeldenstorm – vergeten moesten worden?

Lessen uit het verleden

We weten niet hoe het conflict in Lyon afliep, omdat het rapport van de commissarissen niet bewaard is gebleven. Ongeacht de uitkomst laat dit voorbeeld haarscherp zien dat het verwerken van herinneringen aan een traumatisch verleden cruciaal is als een samenleving duurzame vrede en verzoening wil bereiken. Mensen vergeten maar moeilijk het leed dat hun is aangedaan. Het gevaar is daarom, zoals Hendrik IV ook inzag, dat beide partijen een slachtofferrol kiezen en de ander als dader aanwijzen, wat op termijn tot nieuw conflict kan leiden. Het Edict van Nantes probeerde dit probleem op te lossen door herinneringen te verbieden, of tenminste te verbieden dat

misdaden vervolgd werden. In Lyon bleek deze poging tot verzoening weinig succesvol. Een eeuw later waren de herinneringen aan de beeldenstorm nog springlevend en stonden katholieken en protestanten lijnrecht tegenover elkaar. Dat is opmerkelijk, want zowel Guillaume de Rivière de Coyze als de predikanten Mussard en Tronchin hadden de gebeurtenissen in 1562 niet meegemaakt. Toch verwezen ze naar dit verleden om de ander een hak te zetten. Historici die onderzoek doen naar de Holocaust en het slavernijverleden hebben hiervoor de term ‘transgenerationale herinnering’ gemunt: verhalen die worden overgedragen op volgende generaties met als doel een pijnlijk verleden levend te houden en claims in het heden te maken. Dat is precies wat zich lijkt af te spelen in de huidige beeldenstorm. Betogers identificeren zich met de tot slaaf gemaakten van eeuwen geleden en eisen daarvoor genoegdoening in het hier en nu. Het laat zien dat het verleden nooit vergeten wordt, maar als een boemerang kan terugkeren. Om werkelijke vrede en verzoening te bereiken, moet een samenleving in de nasleep van een conflict dus proberen pijnlijke herinneringen bespreekbaar te maken. Anders wordt het onvergetelijke op termijn ook onvergeeflijk. ■

Verder lezen

Mack Holt, *The French Wars of Religion* (Cambridge University Press, 2005).

David van der Linden, ‘Memorializing the Wars of Religion in Early Seventeenth-Century French Picture Galleries. Protestants and Catholics Painting the Contested Past’, *Renaissance Quarterly* 70 (2017), 132-178.

David van der Linden, ‘The Sound of Memory. Acoustic Conflict and the Legacy of the French Wars of Religion in Seventeenth-Century Montpellier’, *Early Modern French Studies* 41 (2019), 7-20.

In de schoenen van een historicus

De beeldenstorm in Lyon na 100 jaar niet vergeten

Soms doe je als wetenschapper een ontdekking, iets wat nog nergens beschreven staat. Dat gebeurde historicus David van der Linden. In de Lyonese archieven stuitte hij op de specifieke casus die centraal staat in deze lessenserie: de beeldenstorm in Lyon (1562) en de zaak van Guillaume de Rivière de Coyze. Tijdens een driedelige lessenserie duiken leerlingen in deze zaak.

Anita Brongers-Warmelink is hoofd van de Scholierenacademie van de Rijksuniversiteit Groningen. De Scholierenacademie werkt samen met RUG-wetenschappers om actueel wetenschappelijk onderzoek en onderzoeksmethoden toegankelijk te maken voor het primair en voortgezet onderwijs.

Wat?

Bijna honderd jaar na de beeldenstorm streed prior Guillaume in Lyon voor gerechtigheid namens de katholieke kerk. Historicus Van der Linden (tot 2019 verbonden aan de RUG, nu Radboud Universiteit) vond bronnen waaruit is gebleken dat Guillaume argumenten en bewijzen aandroeg, omdat hij hoopte op een schadevergoeding en teruggave van geplunderde goederen. Deze zaak belandde bij twee commissarissen: De Champigny (katholiek) en Montclar de Beaufort (protestant). Zij werden aangesteld door Lodewijk XIV en op hen rustte de schone taak om een oordeel te vellen. Maar dat bleek nog best lastig! We vragen leerlingen om in de huid te kruipen

van de twee commissarissen in Lyon, anno 1661. Tijdens deze lessenserie ervaren leerlingen wat een historicus als onderzoeker doet: hoe je informatie kunt aantreffen en vervolgens aan elkaar moet puzzelen. Tijdens dit puzzelproces komen leerlingen erachter wat er gebeurde bij de beeldenstorm van 1562 in Lyon en waarom daar in 1661 wéér over gepraat moest worden. Ze verplaatsen zich in de context van die tijd door zich in te leven in de twee commissarissen en een advies uit te brengen aan Lodewijk XIV. Ten slotte beantwoordt David van der Linden in een filmpje een aantal kritische vragen, waaronder: wat hebben we in onze tijd aan dergelijk historisch wetenschappelijk onderzoek?

aangaan over ‘geschiedenis als constructie van het verleden.’ Vervolgens gaan de leerlingen aan de slag met het contextualiseren van de informatie: in welke tijd is wat voorgevallen? Hierna kunnen ze aan de slag met de inleefopdracht: wat zouden de commissarissen gezegd kunnen hebben tegen Lodewijk XIV, en hoe moest hij dit oplossen? Tot slot spreekt Van der Linden het verlossende woord: hoe is het volgens hem afgelopen? In dit interview met presentator Erik Dijkstra gaat de historicus ook in op ‘het nut’ van zijn onderzoek. Achter in de docentenhandleiding staan voor alle activiteiten leerling-werkbladen en de begeleidende filmpjes zijn via www.rug.nl/lespakketten te bekijken. Met het lespakket maakt David van der Linden zijn NWO-Veni-onderzoek *Divided by Memory* toegankelijk voor leerlingen en leraren in het voortgezet onderwijs. In dit project onderzocht hij de herinneringen van protestanten en katholieken aan de Franse godsdienstoorlogen (1562-1598). Hoe keken beide bevolkingsgroepen terug op het conflict dat hen tot op het bot had verdeeld? En welke impact hadden hun herinneringen op het samenleven met de voormalige vijand? Het lespakket is digitaal beschikbaar en aan te vragen via scholierenacademie@rug.nl.

Linkerpagina: De beeldenstorm van Lyon door de calvinisten, schilderij uit 1565 van een onbekende schilder. Collectie Musées Gadagne, Lyon.
Links: Louis XIV, schilderij uit 1661-1662 door Charles Le Brun. Collectie Paleis van Versailles.
Onder: Tijdens de beeldenstorm in Lyon werden veel kerken geplunderd. Ook het kasteel van de aartsbisdom van Lyon werd ingenomen. Dit kasteel bestaat tegenwoordig niet meer. Zicht op het kasteel Pierre Encise, Lyon. Schilderij van William Marlow, achttiende eeuw.

Voor wie?

Bovenbouw vwo.

Wanneer?

Tijdvak 5 en 6 (en 10), streven naar absolute macht, reformatie, beeldenstorm, Lodewijk XIV, *transitional justice*.

Hoe lang?

Een, twee of drie lessen, afhankelijk van de onderdelen die je wilt inzetten.

Hoe werkt het?

Het (gratis) lespakket bestaat uit een docentenhandleiding en leerlingmateriaal. In les één introduceer je het thema en de werkwijze aan de hand van een kort animatiefilmpje. Leerlingen gaan vervolgens in twee- of drietallen aan de slag met de flarden informatie die Van der Linden in het archief van Lyon vond over deze zaak. De informatie is niet geordend; dat is de eerste opdracht aan de leerlingen. Je bespreekt de verschillende categorieën die de leerlingen hebben gemaakt om grip te krijgen op de materie. Zo ervaren ze een van de activiteiten van een historicus tijdens zijn onderzoek. Je kunt het gesprek met de klas

Wat levert het op?

Leerlingen verdiepen zich via de inhoud in de wereld van de wetenschapper, in dit geval een historicus. Een aantal vakvaardigheden komt aan bod, waaronder het ordenen van informatie, inleven en contextualiseren. Begrippen en personen als Lodewijk XIV, beeldenstorm, streven naar absolute macht en reformatie worden concreet. Tot slot biedt de lessenserie een gelegenheid om met leerlingen te filosoferen over ‘het nut’ van historisch onderzoek. Kunnen we iets leren van het verleden, of ligt dat ingewikkelder? ■

Digitale tools voor in de (online)

In Kleio 3 (2020) stond een overzicht met twaalf handige tools voor online geschiedenisonderwijs. In dit artikel presenteren de auteurs twaalf nieuwe tools voor geschiedenisonderwijs op afstand. Een overzicht van tools die helpen bij het online lesgeven. Bij het selecteren van digitale middelen blijven de leerdoelen bepalend: wat wil je leerlingen leren en welke tool past daar het beste bij?

Tim Huijgen is universitair docent en vakdidacticus geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij docent geschiedenis op het H.N. Werkman Stadslyceum in Groningen. **Stefan van der Weide** is docent geschiedenis op Stad & Esch in Meppel. **Marije Brouwer** is vakdidacticus geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en docent geschiedenis op Het Drachtster Lyceum.

Tools en werkvormen zijn hulpmiddelen en geen doel op zich. De tools in de onderstaande lijst lopen op qua complexiteit: de eerst beschreven tools zijn gemakkelijker toe te passen, dan tools onderaan de lijst. Als er geen link is opgenomen, dan is een tool goed te vinden via een zoekmachine.

1 [Answergarden.ch](https://www.answer-garden.com/)
Kenmerken: geen inlog, voorkennis checken, snel formatief evalueren, mindmap, Engelstalig.
Deze tool vereist geen inlog en daar houden wij van. Op de website voer je een vraag in en leerlingen kunnen antwoorden van maximaal twintig of veertig tekens geven. Op deze manier kun je bijvoorbeeld gemakkelijk een digitale mindmap maken. Leuk en goed om voorkennis te activeren.

2 [Crash Course World History](https://www.crashcourseworldhistory.com/)
Kenmerken: geen inlog, flipping the classroom, filmpjes, YouTube, Engelstalig.
Gebaseerd op het Amerikaanse Advanced Placement (AP)-curriculum voor geschiedenis zijn er 42 filmpjes gemaakt met uitleg over verschillende historische onderwerpen. De filmpjes zijn in het Engels en kun je vinden via tinyurl.com/lpp8xhx. Een mooie opdracht kan zijn om, in samenwerking met het schoolvak Engels, de ondertiteling door leerlingen te laten vertalen naar het Nederlands.¹

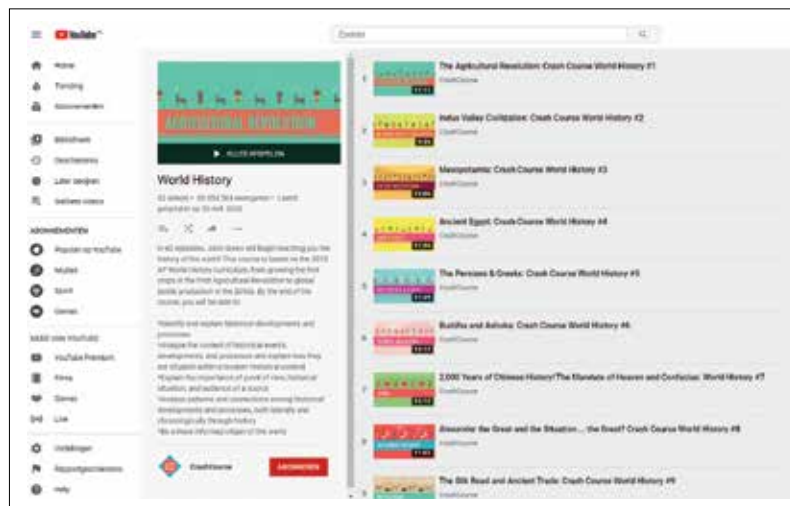
Onder: YouTube-kanaal met 42 geschiedenis-videos.
Rechtsboven: Kaart.cc. Vergelijking van Gouda, toen en nu.
Rechtsonder: Jeopardylabs.com.

3 [Whiteboard.fi](https://www.whiteboard.fi/)
Kenmerken: geen inlog, snel formatief evalueren, whiteboard, Engelstalig.
Deze tool is simpel en praktisch. Leerlingen krijgen een eigen digitaal whiteboard waar zij hun antwoorden op kunnen schrijven (of tekenen). De docent ziet alle whiteboards, terwijl leerlingen alleen hun eigen whiteboard en het whiteboard van de docent kunnen zien. Op deze manier kun je de hele klas direct activeren en krijg je een snel overzicht van de mate waarin leerlingen de stof begrijpen.

4 [Kaart.cc](https://www.kaart.cc/)
Kenmerken: geen inlog, verandering en continuïteit, kaarten, Nederlandstalig.
Handige website om bijvoorbeeld te onderzoeken hoe verschillende Nederlandse steden zich hebben ontwikkeld, en leerlingen zo te laten oefenen met bijvoorbeeld verandering en continuïteit. Je kunt gemakkelijk de verschillen zien (in twee verschillende vensters) tussen bijvoorbeeld Leeuwarden in 1560 en het huidige Leeuwarden. Een video-uitleg laat je alle mogelijkheden zien.

5 [Stormboard.com](https://www.stormboard.com/)
Kenmerken: inlog vereist, mindmap, Engelstalig.
Stormboard is een heel simpel instrument. Je maakt een digitaal bord en plaatst daarop posts. Didactisch gezien kun je hier alle kanten mee op. Gebruik verschillende kleuren om bijvoorbeeld oorzaak-gevolgrelaties aan te geven, of laat leerlingen nadenken over een rangschikking van de belangrijkste oorzaken van een gebeurtenis. Daarnaast kun je (groepjes) leerlingen goed laten brainstormen over onderwerpen met deze tool.

6 [Jeopardylabs.com](https://www.jeopardylabs.com/)
Kenmerken: geen inlog, quizvragen, Engelstalig.
Met dit programma maak je snel een eigen Jeopardy-quiz. In deze quiz zijn de antwoorden bekend en krijgen leerlingen de opdracht er de juiste vraag bij te stellen. Elke juist geformuleerde vraag levert punten op. Een mooie vorm om leerlingen goed over de stof na te laten denken en zo voorkennis te activeren, of te checken of leerlingen de leerstof goed beheersen.

7

Sketchpad

Kenmerken: geen inlog, koppeling met Google Drive en Classroom, Nederlandstalig.

Wie het artikel van Rachel Foster kent, weet hoe leuk en leerzaam het maken van een *roadmap* is voor leerlingen, zeker wanneer het om continuïteit en verandering gaat.² Seixas en Morton presenteren een handig stappenplan voor het maken van een *roadmap* met leerlingen.³ Online kun je gemakkelijk met Sketchpad een *roadmap* maken, mede dankzij de vele verkeersborden die als *clipart* beschikbaar zijn.

8

Classkick

Kenmerken: inlog vereist, formatief evalueren, whiteboard, Engelstalig.

Een soortgelijke tool als whiteboard.fi, maar dan met een verplichte inlog. Ook hierbij krijgen leerlingen een digitaal whiteboard. De mogelijkheden voor in de les kun je goed zien in deze video: tinyurl.com/yarfz9o. Denk eraan dat niet alle functies beschikbaar zijn in de gratis versie.

‘Zijn er ooit genoeg tools om tijdlijnen mee te maken? Waarschijnlijk wel, maar veel daarvan zijn niet gratis’

9

Timetoast.com

Kenmerken: inlog vereist, tijdlijn, Engelstalig.

Zijn er ooit genoeg tools om tijdlijnen mee te maken? Waarschijnlijk wel, maar veel van dit soort programma's zijn niet (meer) gratis. Timetoast biedt nog wel een gratis plan, waarbij je één concept-tijdlijn per keer kunt maken. Alle tijdlijnen worden openbaar gepubliceerd. Tijdlijnen kunnen verticaal worden geopend met afbeeldingen en details, of horizontaal met alleen een chronologisch overzicht. Een goed programma om leerlingen een chronologisch overzicht van een historische context te laten maken.

10

Adobe Spark

Kenmerken: abonnement vereist, social media, Nederlandstalig.

Dit is een programma waarmee je korte video's en webpagina's kunt ontwerpen. Ook kun je Instagram-stories en presentaties maken. Het geheel werkt erg simpel en levert een prachtig resultaat. Laat leerlingen bijvoorbeeld eens een Instagram-story maken voor een historisch persoon. Te vinden via spark.adobe.com/nl-NL/sp.

11

Flipgrid

Kenmerken: inlog vereist, feedback, video, Engelstalig.

Dit programma is een elektronische leeromgeving die zich kenmerkt door het gemakkelijk geven van videofeedback aan leerlingen. Het oogt soms nogal rommelig en druk, maar het platform biedt veel handige functies voor het geven van feedback. Een hulp-gids is te vinden via tinyurl.com/y28t4q5r.

12

Storymap.knightlab.com

Kenmerken: inlog vereist, kaarten, verhaal, Engelstalig.

In het vorige artikel, in *Kleio* 3, werd al aandacht besteed aan de tijdlijn-tool die door Northwestern University is ontwikkeld (timeline.knightlab.com). Dezelfde makers hebben ook een 'mapping-tool' ontwikkeld. Je vertelt een verhaal aan de hand van locaties op de kaart, waarbij je tekst en media kunt toevoegen. Net zo gebruiksvriendelijk als de tijdlijnversie, en J. Black biedt inspiratie.⁴ ■

¹ In YouTube zit een functie om zelf een ondertiteling te maken bij een video. Zie tinyurl.com/y8oq74bg voor uitleg.

² Foster, R. (2008). 'Speed cameras, dead ends, drivers and diversions: year 9 use a 'road map' to problematise change and continuity', *Teaching History*, 131, 4-8. Het artikel is op te vragen via t.d.huijgen@rug.nl.

³ Seixas, P., & Morton, T. (2013). *The Big Six: historical thinking concepts*. Nelson Education.

⁴ Black, J. (1997). *Maps and history: constructing images of the past*. Yale University Press.

Geschiedenis					
	Outheid	Middeleeuwen	Vroege moderne tijd	Moderne tijd	Other Category Name
Zo neemt het de Soevereiniteit en					
beschikbaarheid van de					
kerstke outheid					

Online formatief evalueren

Wil je online inzicht krijgen in het leerproces van jouw leerlingen? Via deze website is een overzicht te raadplegen met 75 tools gericht op formatieve evaluatie: tinyurl.com/y4dtpdne. In een eerder artikel presenteerden de auteurs twaalf andere tools waarvan je met de meeste ook formatief kunt evalueren: tinyurl.com/yb2acpzz.

EUROPA SPECIAAL REIZEN.nl

SCHOOL- & GROEPSREIZEN OP MAAT

KEURMERK
TOURINGCAR
BEDRIJF

Al meer dan 50 jaar bieden wij deskundig reisadvies en zorgen wij voor een vakbekwame uitvoering van uw schoolreis naar vele Europese bestemmingen. Voor een compleet verzorgde reis tot het alleen verzorgen van uw accommodatie of vervoer: bij ons bent u aan het juiste adres.

Een reis per touringcar, vliegtuig of trein en verblijf in een hostel, hotel of gastgezin: u kunt met ons alle kanten op. En als reisspecialist voor het onderwijs zijn wij u natuurlijk graag behulpzaam bij het invullen en voorbereiden van uw educatieve reisprogramma.

Kortom, voor een reis op maat, toegesneden op uw wensen en budget is **Europa Speciaal Reizen** ook uw onderwijsreispartner!
Bel of mail ons voor onze gratis reisgids of een vrijblijvende offerte!

4-daagse Berlijn	vanaf	102,00 pp
3-daagse Weimar & Dresden	vanaf	100,00 pp
3-daagse Londen	vanaf	103,00 pp
4-daagse Edinburgh	vanaf	125,00 pp
3-daagse Parijs	vanaf	104,00 pp
4-daagse Normandië	vanaf	154,00 pp
6-daagse Kroatië	vanaf	250,00 pp
5-daagse Barcelona	vanaf	188,00 pp
5-daagse Florence	vanaf	191,00 pp
4-daagse Athene	vanaf	227,00 pp

VOOR EEN VRIJBLIJVENDE OFFERTE:
offerte@europaspecialreizen.nl
☎ 0412 - 481.000

EUROPA SPECIAAL REIZEN – Obrechtstraat 43 E – 5344 AT OSS – TEL 0412 481.000
offerte@europaspecialreizen.nl - www.europaspecialreizen.nl

Steden en burgers in de periferie van de Lage Landen

Historici hebben bij de bestudering van processen van staatsvorming, verstedelijking en economische ontwikkeling vooral oog voor de Vlaamse en Hollandse 'kernregio's'. De 'buitengewesten' of 'excentrisch gelegen gebieden' komen over het algemeen minder aan bod. In zijn *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie* schetst Rudolf Bosch de interactie tussen en de wederzijdse beïnvloeding van deze processen in de Gelderse context.

In de studie van Bosch staan twee steden centraal: Arnhem en Zutphen. Van deze steden zijn het financiële beleid en de praktijk, de ontwikkeling van belastingen, stedelijk bezit en schuldenlast onderzocht. Dit waren niet de enige steden in Gelre, het hertogdom kende er zo'n twintig. De keuze voor Arnhem en Zutphen is echter het onvermijdelijke gevolg van het feit dat juist van deze twee steden het meeste bronmateriaal bewaard is gebleven van alle Gelderse steden.

Arnhem en Zutphen hadden in de vijftiende eeuw circa 3.000 inwoners, terwijl Nijmegen circa 10.000 inwoners telde. Nijmegen was volgens de auteur echter een uitzondering, veel Gelderse steden overstegen de 3.000 inwoners niet. Arnhem en Zutphen zijn bovendien goede voorbeelden van de vele middelgrote steden die in het Rijnland bestonden. Steden groeiden van oudsher door een constante toestroom van inwoners, maar omdat er relatief weinig mensen rond de Gelderse steden woonden, konden deze maar beperkt groeien. De omgeving van Arnhem en van Zutphen waren dunbevolkt, net zoals aangrenzende regio's als het Oversticht, Münster en Westfalen. Tot de vijftiende eeuw deden de Gelderse steden niet onder voor bijvoorbeeld de Hollandse steden. Die laatste ontwikkelden zich in de vijf-

tiende en zestiende eeuw echter veel sneller, zowel economisch als qua bevolkingsaantallen.

Platteland of export

De oorzaak van de uiteenlopende paden was dat de Gelderse steden minder marktgericht waren. Ook kenden ze een minder dichtbevolkt en marktgericht omliggend platteland dan bijvoorbeeld Hollandse steden. Door de beperkte markt in en rond de stad – er woonden immers weinig mensen – kon de economie in de stad ook maar beperkt groeien, tenzij markten buiten het eigen hertogdom werden aangeboord. Hierin waren de Gelderse steden vóór de vijftiende eeuw wel in staat. Zij hadden een belangrijke spilfunctie in de rivierhandel en sinds eind dertiende eeuw werd gehandeld op de Oostzee en met Engeland. In de loop van de vijftiende eeuw nam de buitenlandse handel echter sterk af. Door vorstelijke blokkades van rivieren – de belangrijkste handelsroutes –, de toenemende concurrentie van Hollandse handelssteden en de keuze van stedelijke elites om zich minder op handel te richten en meer op 'veilige' investeringen, nam het belang van handel voor de Gelderse steden af.

Het verschil tussen de Gelderse steden en de op export gerichte Hollandse steden wordt perfect belicht door een voorbeeld uit het boek: in Zutphen en Arn-

hem waren minder dan dertig bierbrouwers actief die gezamenlijk 1,5 miljoen tot circa 3 miljoen vaten bier brouwen. Rond dezelfde tijd waren in Hollandse, op bierexport gerichte steden als Haarlem en Gouda per stad 50 tot 200 brouwers actief die 25 tot 30 miljoen liter bier per jaar produceerden. Daarvan werd ongeveer 90 procent geëxporteerd. De Gelderse steden ontwikkelden zich in tegenstelling tot hun Hollandse concurrenten steeds meer tot lokale marktplaatsen, die sterk gericht waren op de verzorging van het direct omliggende platteland. De schaalvergroting van steden en de versterking van ▶

Jaap Ligthart promoveerde in 2019 op middeleeuwse staatsfinanciering. Nu is hij werkzaam als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer in Den Haag.

De brouwer. Prent van Caspar Luyken, naar Jan Luyken, 1694. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.

de eigen positie binnen stedelijke netwerken waar binnen de Nederlanden sprake van zou zijn, was dus vooral zichtbaar in Holland en minder in Gelre, of in elk geval in deze Gelderse steden. De auteur gaat helaas niet dieper in op de verschillen binnen Gelre. In hoeverre gegevens over Zutphen en Arnhem iets zeggen over bijvoorbeeld Nijmegen en Roermond, of andere Gelderse steden, blijft daardoor onduidelijk.

Zelfstandig?

De Gelderse steden kregen al eind twaalfde en begin dertiende eeuw stadsrechten. Door nederzettingen stedelijke rechten te verlenen, verkleinden vorsten hun macht over die centra,

‘In het algemeen wordt aangenomen dat tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd vorsten steeds afhankelijker werden van steden, die als reservoir van cash geld fungeerden’

maar trachtten zij de aantrekkingskracht van dit gebied op de (eventueel vijandelijke) omgeving te vergroten en daarmee het economisch potentieel te doen groeien. De toename van stadsrechten van centra in Gelre had tot gevolg dat gedurende de late middeleeuwen het hertogdom verdeeld raakte in vier kwartieren, waar in elk een ‘hoofdstad’ zich opwierp als representant van dit gebied. Deze vier steden, Arnhem, Zutphen, Nijmegen en Roermond, wisten weliswaar nooit de andere steden in ‘hun’ kwartier dusdanig te overheersen dat er sprake was van een stadstaat, maar zij vormden wel een geduchte tegenmacht voor de vorst. Steden maakten zich enerzijds los van hun vorsten, maar zagen zich anderzijds continu geconfronteerd met centralistische pogingen van hun vorst om de stedelijke macht te beknotten.

Tot grofweg het einde van de vijftiende eeuw wisten de Gelderse steden zich politiek goed staande te houden ten opzichte van hun vorst. Tegelijkertijd maakt Bosch goed duidelijk hoe in de loop van de tijd deze onafhankelijkheid werd beperkt, of in elk geval de pogingen deze onafhankelijkheid in te perken steeds krachtiger werden, eerst onder de Bourgondische overheersing van Karel de Stoute, vervolgens onder de Gelderse hertog Karel, later de Habsburgse Karel V.

Vorst tegen stadsbestuur

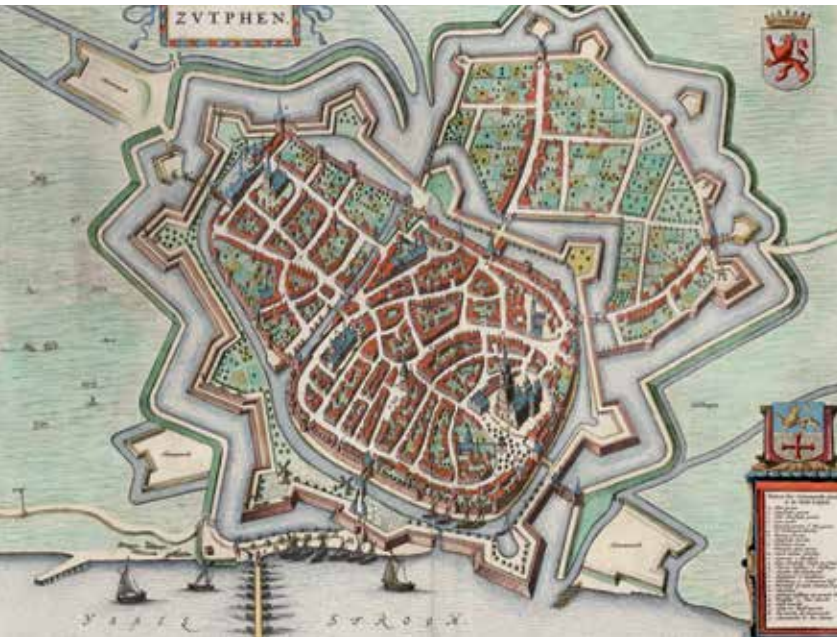
De politieke macht van de steden komt onder meer tot uiting in de mate waarin zij bijdroegen aan de vorstelijke of gewestelijke schulden. In het algemeen wordt aangenomen dat tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd vorsten steeds afhankelijker werden van steden, die als reservoir van cash geld fungeerden. Uit het onderzoek van Bosch blijkt dat Gelderse stedelijke uitgaven vooral gericht waren op de stad zelf. Waar Hollandse steden tot wel 30 procent van hun uitgaven gebruikten om vorstelijke belastingen in de vorm van beden te voldoen, besteedden Gelderse steden veel minder geld hieraan. Dit verschil lag niet alleen in de oorspronkelijke vrijheid die steden hadden. Ook in andere vorstendommen in de Nederlanden onderhandelden steden, al of niet als onderdeel van standenvergaderingen, met hun vorst over deze beden. Het was meer een gevolg van de

voortdurende krachtmeting tussen vorst en onderdanen die in Gelre, meer dan in bijvoorbeeld Holland, in het voordeel van de laatsten uitviel. Als gevolg hiervan bleven de Gelderse vorstelijke belastingen incidenteel van aard en was het belang van die heffingen binnen de stedelijke financiën minder groot dan bijvoorbeeld in Holland. Zelfs nadat Gelre onderworpen werd door de Bourgondiërs en de Habsburgers wisten de Gelderse steden vorstelijke belastingheffing te frustreren.

Niet alleen de verhouding tussen vorst en stadsbestuur, maar ook de relaties tussen stadsbesturen en hun onderdanen was van invloed op de wijze waarop steden zichzelf en de vorstelijke schulden dan wel de staatsschulden financierden. Binnen de stad trachtte het patriciaat de teugels van het financiële stelsel strak in handen te houden. Hier waren zij in Zutphen beter toe in staat dan in Arnhem, laat Bosch zien. De financiële autonomie van Zutphen ten opzichte van de vorst werd ingeperkt in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw, waarbij ook binnen de stad de macht van gilden werd beknut ten koste van het bestaande patriciaat. In Arnhem wisten de gilden meer dan in Zutphen invloed te krijgen op de stedelijke financiën. Pas halverwege de zestiende eeuw, toen gilden en het stadsbestuur in conflict raakten over de stedelijke financiën, wist het centrale gezag de financiële autonomie van Arnhem te beëindigen.

Graf van hertog Karel van Gelre, ook bekend als Karel van Egmond, in de Arnhemse Eusebiuskerk. Karel van Gelre probeerde tijdens zijn heerschappij de stedelijke macht in te perken. Foto: Antoinette Kuhlmann.

Kaart van de stad Zutphen uit 1649, auteur onbekend. Bron: Atlas van Loon.

Accijnzen en schulden

Stedelijke inkomsten werden grotendeels gebruikt voor stedelijke uitgaven. Naast bestuurlijke kosten waren deze vooral (defensief) militair van aard of betrof het de betaling van rente over uitstaande schulden. De inkomsten van Gelderse steden kwamen, net als elders in de Nederlanden, in de loop van de late middeleeuwen voor het grootste deel uit accijnzen. Hierbij vormden de belastingen op bier en wijn de belangrijkste inkomstenbronnen. Hoewel steden financieel weinig bijdroegen aan het centrale overheidsapparaat van de vorst, werden zij toch meer dan eens geconfronteerd met uitgaven die de inkomsten overtroffen. Wederopbouw na een stadsbrand, kosten voor de verdediging van de stad in tijden van oorlog of de centrale inkoop van primaire levensbehoeften in tijden van handelsblokkades deden de uitgaven de inkomsten overstijgen. In zulke gevallen gingen steden over tot tijdelijke accijnsverhogingen, incidentele directe belastingheffing, kortlopende leningen of de verkoop van langlopende schulden in de vorm van renten. De accijnsverhogingen die werden doorgevoerd in verband

met tijdelijke financiële nood zijn in Zutphen, anders dan elders, veelal niet uitgegroeid tot permanente belastingen. Zutphense burgers wisten bij het stadsbestuur te bedingen dat deze extra heffingen tijdelijk van aard waren en bleven. Opvallend in het onderzoek van Bosch is dat in laatmiddeleeuws Zutphen in het geval van financiële tegenspoed ook werd gekozen voor extra heffingen op luxeproducten zoals wijn, waar normaliter juist primaire levensbehoeften zwaarder werden belast. De belasting raakte vooral de elite, die zich wijn kon veroorloven, in plaats van de sociale onderkant van de samenleving, zoals in andere steden vaak het geval was. Echter, gaandeweg werden ook in Zutphen basisproducten die als eerste levensbehoeften golden steeds zwaarder belast en daalden de heffingen op luxegoederen. Vanaf de vijftiende eeuw verkreeg langlopende schuld de voorkeur om de financiële tekorten van Arnhem en Zutphen te delgen. Hierbij richtte Arnhem zich in eerste instantie tot inwoners van de eigen stad, maar vanaf circa 1450 werden steeds vaker schulden aangegaan in steden of bij stedelingen elders

in het Rijnland. Als gevolg van de toenemende rentenverkoop, stegen ook de stedelijke uitgaven aan rentebetalingen, tot wel 63 procent van de indirecte belastingen die de voornaamste stedelijke inkomstenbron vormden. Door dalende inkomsten en stijgende (militaire) uitgaven gingen Arnhem en Zutphen ook op steeds grotere schaal over tot het uitgeven van renten, zodat de stedelijke financiële gezondheid steeds verder werd uitgehold. Zij vertoonden hierin sterke gelijkheid met veel Hollandse steden die in de tweede helft van de vijftiende eeuw ook in financiële problemen kwamen.

Niet alleen in Holland

In de Nederlandse geschiedschrijving is wat betreft urbanisatie, centralisatie en financiële ontwikkelingen vooral aandacht voor Hollandse steden. Dit is het gevolg van de geschiedenis van Nederland sinds pakweg 1566. Door in dit boek de aandacht te richten op Gelre, waar grote verschillen én overeenkomsten bestonden met de Hollandse situatie, draagt Bosch bij aan een breder perspectief op deze ontwikkelingen binnen de Nederlanden. ■

Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie.

Stadsfinanciën, sociaal-politieke structuren en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550. Rudolf A.A. Bosch (Verloren, Hilversum 2019), 582 blz., € 49,00

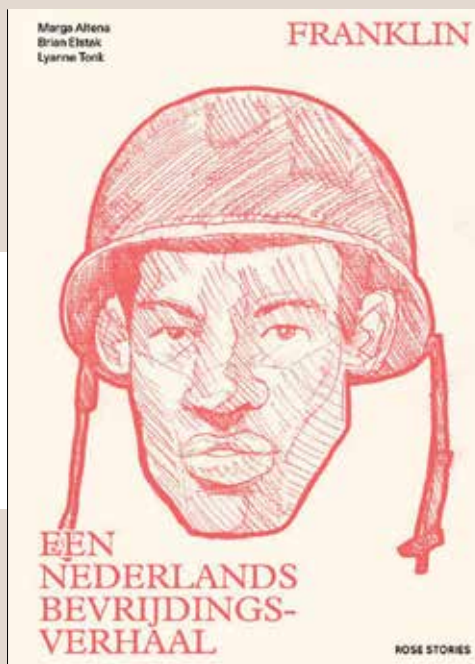

Zoektocht naar een grootvader

Franklin. Een Nederlands bevrijdingsverhaal. Marga Altena, Brian Elstak, Lyanne Tonk (Rose Stories/Stichting LovingDay NL, Amsterdam 2019), 160 blz., € 16,95

Het is dat de mediatheek van mijn school een van de ontvangers was van *Franklin. Een Nederlands bevrijdingsverhaal*, want anders had ik niet van het bestaan af geweten. Dat zou jammer zijn geweest, want deze *graphic novel* bevat een gevoelig en sterk verhaal van scenarist Marga Altena, rauw en passend getekend door Brian Elstak en sterk vormgegeven door Lyanne Tonk. Het boek behoort tot de dertig best vormgegeven boeken van 2019. Andere aanbevelingen: hoe actueel kun je zijn; een strip over racisme en een vergeten geschiedenis. Het gaat namelijk over de rol die zwarte Amerikanen speelden bij de bevrijding van Europa. Een weinig besproken onderwerp, totdat historica Mieke Kirkels drie jaar geleden *Kinderen van zwarte bevrijders* publiceerde. Het idee voor deze strip kwam ook van Kirkels en van Kees Ribbens. Ribbens werkt bij het NIOD, is hoogleraar populaire historische cultuur en oorlog, en is de kenner van Tweede Wereldoorlogstrips in Nederland.

Het boek van Kirkels deed zoveel stof opwaaien dat inmiddels bekend zal zijn dat mannen met een zwarte huidskleur vrijwel alleen in onder-

steunende functies in het sterk racistische Amerikaanse leger mochten dienen, dat zij in Engeland meemaakten dat het ook anders kon en dat zij in bevrijd Nederland als helden werden ontvangen. Nederlandse meisjes werden verliefd en negen maanden later kwamen er zwarte kinderen. De soldaten waren ondertussen vertrokken. De schande voor de meisjes – zeker in het katholieke zuiden – was groot en een deel van de kinderen werd in weeshuizen grootgebracht. Hoofdpersoon van de *graphic novel* is Frances, historica en kleindochter van Franklin, die wil weten waar zij vandaan komt. Vader Frank herinnert zich dat daar thuis niet over gesproken mocht worden en vertelt over zijn vergeefse poging om zijn herkomst te achterhalen. Zijn moeder was te getraumatiseerd om ook maar iets te zeggen. Oma Liesbeth schreef echter een dagboek, dat na haar dood opduikt. Hierin schrijft zij hoe de geschiedenis verliep. Liesbeth werd, net als de andere zwangere meisjes,

voortdurend vernederd door de zusters van het weeshuis. De brieven van Liesbeth die ze aan Franklin schreef, bleken nooit te zijn verstuurd en zijn brieven waren nooit aan Liesbeth gegeven. Uiteindelijk vindt Frances de zus van Franklin.

In het echt was een van de zwarte grafdelvers van het Amerikaanse ereveld in Margraten – dominee Matthew Southall Brown sr. – in 2019 de eerste die de koning en koningin de hand drukte bij de viering van 75 jaar bevrijding op die indrukwekkende begraafplaats. De geschiedenis van de zwarte bevrijders zal niet meer worden verzwegen.

Op www.john-adams.nl staat de blog *black liberators*, met interviews met scenarist Altena, tekenaar Elstak, inspirator Ribbens, onderzoeker Kirkels en de over 'koloniale afasie' sprekende emeritus hoogleraar Gloria Wekker.

Ger Jan Onrust

Ingehaald door de gebeurtenissen

Epiloog bij Grote verwachtingen

Geert Mak (Atlas Contact, Amsterdam 2020), 88 blz., € 7,50

In 2019 verscheen het vervolg op *In Europa*, het boek waarin Geert Mak beschreef hoe Europa in de twintigste eeuw vorm kreeg. Dat boek sloot af met het overheersende optimisme van 1999. In zijn nieuwe boek *Grote verwachtingen* vertelt Mak hoe in de eerste twee decennia van de 21ste eeuw die grote verwachtingen de grond in werden geboord door een serie onverwachte tegenslagen. De epiloog vat de ontwikkelingen tussen 2017 en 2019 samen in een persoonlijke reis door Europa, zowel fysiek als in gedachten, en

Korting

Lezers van *Kleio* kunnen *Franklin* tijdelijk met korting aanschaffen met de code BOEKKORTINGFRANKLIN. Deze is geldig van 1 september t/m 31 oktober. Bestel het boek via de website www.rosestories.nl. Het kost dan € 15,00, inclusief verzendkosten.

met een filosofische omweg langs de geschiedenis. Hij vertelt over de topdiplomaat Robert Cooper, die na de val van de Muur een stempel met de letters OBE liet maken om stapels dossiers mee te laten afschrijven: *Overtaken By Events*. Mak zou zo'n stempel wel kunnen gebruiken, schrijft hij.

De gebeurtenissen hebben hem inderdaad ingehaald. Toen *Grote verwachtingen* net verschenen was, legde een razendsnel om zich heen grijpende pandemie wereldwijd het sociale leven stil, en daarmee de nationale economieën. In *Grote verwachtingen* fantaseerde Mak over een slimme geschiedenisstudent die in 2069 een scriptie mag schrijven over onze tijd. Hij zou het overzicht hebben dat wij nog ontberen. Nu door het coronavirus binnen een paar maanden alles wat 'normaal' was op de schop is gegaan, richt Mak zich in een nieuwe epiloog opnieuw tot deze student. In lijn met het boek is het geen opgewekt verhaal geworden. Mak reconstrueert waarom de coronacrisis er in Europa (en de rest van de wereld) zo ongenadig inhakte en doet dat met veel kennis van zaken. Dat het een uiterst leesbaar boekje is geworden, is

Een lege Dam tijdens de coronacrisis. Foto genomen op 27 maart 2020 door Hay Kranen.

te danken aan Maks routineuze verteltrant, waarin hij persoonlijke belevenissen doorspekt met historische feiten. Hij aarzelt bovendien niet zijn persoonlijke mening te geven over de regeringsleiders die de boel meer of minder bewust in het honderd lieten lopen. Het relaas heeft daardoor een pamfletachtige scherpte gekregen. Mak weet net als wij nog niet hoe deze crisis afloopt, maar van een gebrek aan overzicht is in deze epiloog geen sprake. Een student uit 2069 heeft er in principe voldoende aan als hij de ontwikkelingen van land tot land en van week tot week wil bestuderen. Al op de eerste pagina wordt treffend de schok verwoord die het virus veroorzaakte: 'Wij, de zondoorstoofde generaties van deze decennia, werden in het voorjaar van 2020 uit onze roes wakker geschopt en proefden voorzichtig het vergeten woord 'noodlot' op onze tong. We waren toch onsterfelijk? We hadden toch een afspraak, in dit zelfbewuste deel van de wereld, dat iedereen veilig was, en dat alles kon worden geregeld?'

Soms verliest Mak zich in beeldspraak die dat noodlot Bijbelse proporties geeft: 'Het is alsof een engel uit het boek Openbaringen plotseling is neergedaald en met zijn adem dood en rampspoed over deze aarde blaast.' Toen hij het boekje schreef, was de lockdown nog niet versoepeld en stapelden de doden zich nog op in Spanje en Italië. Het leek alsof er zonder afdoende maatregelen miljoenen slachtoffers zouden vallen.

Minutieus doet Mak voor zijn student verslag van de toestand in de wereld, land voor land. De parallellen met de geschiedenis zijn treffend: de Nederlandse premier laat veel aan de burgers zelf over, terwijl de Franse

president zich bijna als een absoluut monarch gedraagt. Parallellen met epidemieën uit de geschiedenis ontbreken evenmin. Steeds weer bleken ze de positie van machthebbers te versterken en de meest drastische maatregelen te rechtvaardigen. Aangekomen bij de twintigste eeuw constateert hij dat covid-19 niets nieuws of noodlottigs is. Net als de Spaanse griep, de Hongkonggriep, ebola, aids, de vogelgriep en SARS werd dit virus veroorzaakt door menselijk handelen, in een tijd van verregerende globalisering en roekeloze omgang met ecosystemen.

Na de laatste ebola-uitbraak, in 2014, werd duidelijk dat een tekort aan ic-bedden en medische hulpmiddelen een reëel gevaar kon vormen bij een volgende pandemie. Verbijsterend is het te lezen hoe in de weken na de eerste ziektegevallen in Wuhan de Chinese autoriteiten krampachtig probeerden de uitbraak onder de pet te houden, tot de steeds snellere verspreiding over de rest van de wereld dat onmogelijk maakte. Achteraf minstens zo tenenkrommend is het uitblijven van een gevoel van urgentie bij veel Europese regeringen. Hulpmiddelen werden in februari nog niet op grote schaal geproduceerd voor de eigen bevolking, maar wel met honderdduizenden tegelijk naar China geëxporteerd. Toen het zwaar getroffen Italië eind februari bij de andere EU-lidstaten aanklopte om hulp, drong pas door dat in heel Europa ernstige tekorten dreigden. En nog duurde het in Nederland na de eerste doden vijftien dagen voor een beperkte lockdown werd ingesteld. Over de gevolgen van de Nederlandse bezuinigingen op de zorg, die nu aan de oppervlakte kwamen, uit Mak ►

Geert Mak
EPILOOG
bij *Grote verwachtingen*

Als een donderslag bij heldere hemel waren wij aan de beurt. Wij, de zondoorstoofde generaties van deze decennia, werden in het voorjaar van 2020 plotseling uit onze roes wakker geschopt en proefden voorzichtig het vergeten woord 'noodlot' op onze tong.

zich ongewoon fel. Ook het jarenlang afknippen van het onderwijs en het ruim baan geven aan roofof kapitalisme krijgen stevige kritiek. Nog iets onverkwikkelijks dat tijdens de pandemie kwam bovendrijven, was de manier waarop sommige regeringen de crisis aangrepen om een bijna totalitaire staat in te richten. Om nog maar te zwijgen over racistische uitslatingen tegen Chinezen wereldwijd en een her en der oplaaierend antisemitisme, dat sinds mensenheugenis blijkt te gedijen bij epidemieën. Elke regering bleek ineens te goochelen met cijfers, om het officiële aantal coronadoden zo laag mogelijk te houden. En in het Witte Huis speelde de waarheid helemaal geen rol meer, terwijl China de rol van weldoener op zich nam. Mak suggereert dat deze crisis enorme verschuivingen in de wereldhegemonie kan veroorzaken. De natiestaat lijkt weer de veilige haven bij uitstek te worden, maar de internationale samenwerking neemt ook nieuwe vormen aan. Er wordt nagedacht over gezamenlijke wederopbouw en een ambitieus Europees klimaatbeleid; ook nam de EU het initiatief voor de gezamenlijke ontwikkeling van een vaccin. Al toonde Nederland zich weer van zijn krenterige koopmanskant toen de zuidelijke landen Europese financiële steun vroegen om te kunnen overleven. Mak besluit met een persoonlijk bericht aan zijn student, waarin hij met historische voorbeelden niet alleen zijn visie op de oorzaken, maar ook op de gevolgen van de crisis ontvouwt. Wederom geen optimistisch verhaal.

Nicole van der Steen ■

Evaluatie educatief project

Bij *Grote verwachtingen* is een televisieserie gemaakt. En daar hoort ook een educatief project bij, *In Europe Schools*, waar u in *Kleio 4* (2020) over hebt kunnen lezen. Een evaluatie van het project *In Europe Schools* vindt u op de website van *Kleio*, www.vgnkleio.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische persoon zoeken we? Stuur het antwoord vóór 14 oktober naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 4* was: De Koreaoorlog (1950-1953). De winnaar is Frank Vester uit Amersfoort. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Romeinen langs de Rijn

De nieuwe familietentoonstelling *Romeinen langs de Rijn* in het Rijksmuseum van Oudheden vertelt het verhaal over soldaten en families langs de limes. Vrijwel alle voorwerpen in de tentoonstelling, meer dan driehonderd, zijn archeologische vondsten uit de provincies waar de Romeinse grens doorheen liep: Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Ze zijn opgegraven bij de Romeinse forten en de omliggende dorpen. Vele ervan zijn nu voor het eerst te zien. De tentoonstelling is te zien tot en met 28 februari 2021. Vooraf kaartjes reserveren is noodzakelijk via www.rmo.nl.

Terra sigillata aardewerk uit Vechten, 2e-3e eeuw na Chr., met ingekraste naam Senacionis. Collectie Rijksmuseum van Oudheden.

Actief Historisch Denken

De veelgebruikte boeken *Actief Historisch Denken* van Arnoud Aardema, Harry Havekes, Bas van Rooijen en Jan de Vries worden vanaf dit jaar niet meer herdrukt. Omdat er toch nog regelmatig vraag naar is, worden de boeken nu digitaal beschikbaar gesteld op de website van *Kleio*. Met de werkvormen in *Actief Historisch Denken* kunt u het historisch denken van uw leerlingen stimuleren. Zie www.vgnkleio.nl.

Webinar over dekolonisatieoorlogen

In Nederland is een verhit debat ontstaan over het extreme geweld dat Nederlandse militairen in Indonesië hebben gepleegd tussen 1945 en 1949. Soortgelijk geweld maakte ook deel uit van andere dekolonisatieoorlogen, denk aan Algerije of Kenia. Het vergelijken van deze oorlogen kan leerlingen dieper inzicht geven in waarom niet alleen in Indonesië, maar in *al* deze conflicten extreem geweld werd gebruikt en hoe we dit kunnen verklaren.

Een nieuw forum van het tijdschrift *BMGN – Low Countries Historical Review* kan docenten hierbij van dienst zijn. Hierin vergelijken historici het Nederlandse geweld in Indonesië met het Franse of Britse geweld in Algerije, Vietnam en Kenia. Dit forum sluit aan bij het eindexamenonderdeel Nederland na 1948, en de Koude Oorlog en dekolonisatie. *BMGN* en haar uitgever, het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, organiseren voor docenten een webinar met één of meerdere auteurs van dit forum op 30 september, van 20 uur tot 21 uur. Deze vraag- en antwoordsessie wordt georganiseerd met ondersteuning van VGN en *Kleio*. Aanmelden kan via bmgn@huygens.knaw.nl.

Didactiekconferentie

De Didactiekconferentie van de VGN vindt plaats op 4 en 5 februari 2021. Dit keer op een nieuwe locatie: Apollo Hotel Veluwe De Beyaerd in Hulshorst. Op het programma staan als vanouds didactische workshops en interessante gesprekken. Een tipje van de sluier: de NOS komt langs als avondgast om te vertellen over haar project rondom 75 jaar Bevrijding. Vanaf 2 september 2020 is de inschrijving open. Meer informatie volgt via de VGN-kanalen.

Een militair controleert de bagage van een fietser. Java, 1946. Foto: Willem van de Poll, Nationaal Archief.

Het volgende nummer van *Kleio* verschijnt op 28 oktober

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie:
Patsboem!educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Ontdekkingsreis

Kijk omhoog. Vrij dichtbij hangt de maan. De laatste keer dat er mensen rondliepen is bijna vijftig jaar geleden. Sindsdien kwam de mens niet verder dan een duizendste van die afstand: het *International Space Station* (ISS) bevindt zich daar, op slechts 400 kilometer hoogte. Zo doen de maanlandingen denken aan de reis van de Viking Leif Eriksson die rond het jaar 1000 als eerste Europeaan Amerika ontdekte, maar weer vertrok. Daarna duurde het nog bijna 500 jaar vooraleer Columbus het continent 'herontdekte'.

Enter Elon Musk. Als Tesla-baas wordt hij met Henry Ford vergeleken, als oprichter van SpaceX is hij Columbus in het kwadraat. Hij is een durfal die geen dollar spaart om zijn droom na te jagen, namelijk, het stichten van een buitenaardse kolonie op Mars! Let wel: de rode planeet is gemiddeld zeshonderd keer verder dan de maan.

Fantasie, kun je denken. Grootspraak misschien. Maar dan ben je naïef. Ik twijfel geen seconde of de mens vestigt zich op Mars en ik denk dat u en ik het nog mee gaan maken ook. Elon Musk wil al in 2024 de eerste mensen heenzenden. De reis duurt zeven maanden. SpaceX bouwt voort op wat de knotsgekke Space Race van de Koude Oorlog voortbracht. Het bedrijf *finetunet* de oude *rocket science* van Nasa, maar met dit verschil dat SpaceX inzet op herbruikbaarheid. 'Als schepen niet herbruikbaar

zouden zijn, zouden de Verenigde Staten niet bestaan,' hoorde ik Elon Musk zeggen en daar zit wat in. Natuurlijk bleef de ontdekkingsreizigers van weleer geen rampen bespaard, maar als ze na elke reis opnieuw een schip hadden moeten bouwen, dan hadden ze niet snel nieuw land in zicht gekregen. De lanceerraketten van SpaceX keren daarom netjes terug op aarde nadat ze een serie satellieten of een ruimteschip in een baan rond de aarde hebben gebracht. Je waant je in een sci-fi-film als je de *boosters* verticaal ziet landen, maar het gebeurt echt, op Cape Canaveral, Florida.

'Rijkdommen, avontuur, handel, het verspreiden van een religie: voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse ontdekker golden talloze redenen om te vertrekken'

Rijkdommen, avontuur, handel, het verspreiden van een religie: voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse ontdekker golden talloze redenen om te vertrekken. Voor Musk geldt er maar één: de mensheid in stand houden. In het antropoceen liggen rampen op de loer, maar kijk, als je de menselijke soort verdeelt over twee planeten, dan wordt de kans op uitsterven nagenoeg nul.

In 1969 keken 500 miljoen mensen hoe Neil Armstrong voorzichtig het trapje van de maanlander van Apollo 11 afdaalde om als eerste mens voet op de maan te zetten. Als SpaceX de eerste mens op Mars afzet, dan zal dat de best bekeken uitzending, maar vooral de meest indrukwekkende wetenschappelijke prestatie tot dan toe worden. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

FOTO: DIEDERIK SCHIEBERGEN | PUBL

Seminar

LESGEVEN OVER WOII EN DE HOLOCAUST

Van 26 december 2020 tot 3 januari 2021 organiseert CIDI in samenwerking met de *International School for Holocaust Studies van Yad Vashem* in Jeruzalem een seminar voor docenten middelbaar onderwijs die les geven over de Sjoa en WOII.

Geïnteresseerd?

Bel voor meer informatie met CIDI: 070-364 68 62.

Kijk op <http://holocausteducatie.nl> of www.cidi.nl

AANMELDEN/INSCHRIJVEN KAN TOT 5 OKTOBER 2020.

**VRIJDAG
16 OKT
2020**

STUDIEDAG VOOR DOCENTEN:
VILLA TEN HOMPEL

Tijdens WOII was Villa ten Hompel (Münster, DE) de thuisbasis voor de regionale geüniformeerde politie van de legereenheid VI. Tegenwoordig is de Villa een onderzoekscentrum en museum. Tijdens de studiedag krijgen docenten een rondleiding door het museum & Münster en wordt er ingegaan op het educatief concept van de Villa. **Meld je aan voor deze studiedag!**

E-mail: cidi@cidi.nl
Kosten: € 20
(incl. vervoer en lunch)

MEER INFORMATIE
www.holocausteducatie.nl

CIDI centrum
informatie en
documentatie
ISRAEL

